

**A systematic analysis of the necessity of religious science:
the continuum of liberation from intellectual subjugation to
the movement towards scientific identity formation**

Fateme Sadat Jafarnia^{*}, Maghsoud Amin Khandaghi^{}
Alireza Sadeghzadeh Ghamsari^{***}, Seyed Javad Ghandili^{****}**

Abstract

Although religious science is nowadays a word that has more or less gained a foothold in scientific circles, the necessity of religious science, despite the fact that it is a fundamental issue, seems to have been taken for granted and neglected. This research has tried to sort out the chaos in this field by following methodical and regular steps and by extensively examining the existing works in this field, and finally to draw a continuum of the necessity of religious science. Four types of descriptive, critical, consequential and suggestive necessity, in this research, the conceptualization and definition and classifications of each of them were also identified. The most important feature of this classification is that it covers both the existing views about the necessity of religious science and opens new horizons to the subject of the necessity of religious science and has the possibility of development by the scientific community. According to the results, a continuum has been drawn, one side of which is Intellectual subjugation and the other side is

^{*} Ph.D. Candidate of curriculum studies, Department of Education. Faculty of Education and Psychology, Ferdowsi University of Mashhad, F.s.jafarnia@gmail.com

^{**} Professor, Department of Curriculum and Education Studies, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Ferdowsi University of Mashhad (Corresponding Author), aminkhandaghi@gmail.com

^{***} Associate Professor, Department of Education, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran, ali_sadeq@modares.ac.ir

^{****} Assistant Professor, Department of Curriculum and Education Studies, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Ferdowsi University of Mashhad, gahndili@um.ac.ir

Date received: 03/05/2025, Date of acceptance: 11/09/2025

scientific identity building. This continuum shows different views on the necessity of religious science, that scientific identity building is a new trend that needs serious attention from the scientific community.

Keywords: Necessity, religious science, Islamization, Intellectual subjugation, scientific identification.

Introduction

In various works and books that have dealt with the subject of religious science, the discussion of the necessity of religious science has been of interest to experts in this field. From an intra-paradigmatic standpoint, the necessity of religious science is the foundation. If this cornerstone is not explained well, subsequent efforts are likely to collapse. Regarding the negotiating importance of the necessity of religious science (in an extra-paradigmatic standpoint), religious science, as a competing discourse, must have a lot of persuasive properties in the heart of thousands of other views and approaches in order to be able to negotiate and argue in the scientific community. One of the important pillars that religious science must rely on for this purpose is the discussion of the necessity of religious science. If this issue is explained well and addressed in a comprehensive and comprehensive manner, it will increase the competitiveness and negotiation power of religious science.

Materials & Methods

To conduct this research, based on the systematic review method, 7 main steps have been taken. These steps include: surveying sources related to religious science and its necessity, surveying the most important phrases and sentences about the necessity of religious science, eliminating overlaps and determining distinctions and arriving at a unified list of propositions, classifying propositions by determining the partial classes under each general class, determining the key concept of each of the sub- and general classes, and choosing an inclusive and comprehensive view of the necessity of religious science.

Discussion & Result

In the discussion and findings section, it should be said that all the propositions that were extracted from the sources around the necessity of religious science were placed in four categories: descriptive necessity, critical necessity, consequential

301 Abstract

necessity, and propositional necessity. In descriptive necessity, the most important proposition was that each science is based on its own axioms, based on which the most important descriptive necessity of religious science was that religious science requires a transformational movement, initiative, and courage. The most important and frequent proposition of critical necessity referred to domination and chronic historical backwardness. In consequential necessity of religious science, the defeat of the scientific hegemony of the West and the production of endogenous science were referred to. And finally, in propositional necessity, the emphasis was placed on going beyond action proposals and focusing on transactional proposals.

Conclusion

The necessity of religious science can be viewed from two perspectives. In one perspective, religious science is necessary because it must be an action or reaction against foreign theories and reform science from a religious perspective. But from another perspective, the necessity of religious science is a transaction. This means that religion has taken the upper hand in the field of science and is not just waiting for a movement from the theories that are popular in the world to take a stand against it, but rather considers religious science itself an undeniable necessity because it is pregnant with thousands of original and sublime theories. Theories that each have the ability to present to the scientific community, convince it, and even lead in this field. These views can be placed in the form of a continuum, one side of which points with a negative view to "intellectual subjugation" as the most important defect and problem of the state of science in the country and considers religious science necessary to get rid of it, and on the other side, there is the creation of a scientific identity that shows the desired position in science. A keyword that indicates the many hidden identities in the realm of science that require the efforts of researchers, thinkers, and activists in the field of science and knowledge.

Bibliography

- Abolghasemi m.j(2012). Cultural critique ethics and culture of ethical critique. **Journal of bioethics**. 2(3). 157-191.
- Abul-Fadl, Mona (1989). Paradigms in Political Science Revisited: Critical Options and Muslim Perspectives. *American Journal of Islamic Social Sciences*, Vol. 6, No. 1. pp. 119-124.
- Alwani, Taha Jaber (1385). **The idea and plan of Islamization of knowledge**. Compilation of Majid Moradi, Qom: Research Institute of Hawzah and University (RIHU).

- Azarbayjani, Masoud (2012). **The Possibility of Religious Science: Comparing Western Psychology and Islamic Psychology. In the book Discourses on Religious Science.** Tehran: Imam Sadeq University.
- Bostan, Hossein (2013). **A Step Towards Religious Science (2) Method of Utilizing Religious Texts in Social Sciences.** Qom: Research Institute of Hawzah and University (RIHU).
- Burhan Institute - a group of authors - (2016), **Religious Science, Possibility or Refusal: Examining the Conflict of Interaction or Opposition between Science and Religion.** Tehran: Didaman.
- Center for International Scientific Studies and Collaboration(2013). **Main Theories to Make Humanities Islamic.** Administrator: Research Center of Islamic Method of Sciences and Researches of Monir
- Fayyaz, Ibrahim (2012). The Battle of Jewish and Christian Science. In: **Discourses on Religious Science.** Tehran: Imam Sadeq University.
- Golshani, Mehdi (1998). **From Secular Science to Religious Science.** Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Hosseini, Sayyed Hossein (2014). Analyzing the Philosophical and Technological Foundations of the Contemporary Environmental Crisis; the Necessity of Religious Science **Development.** Volume 4, Issue 3 - Serial Number 3, Pages 41-60.
- Hosseini, seyed reza, & naghipoor, komeil. (2015). Criticism of political strategies - colonial "new and ultramodern" the us based on the studies and analysis "documents us embassy in iran". **Jostarha-ye siyasi-ye moaser**, 6(2), 139-161.
- Hosseini, Seyyed Hossein (2016). Analysis of the pattern of scientific criticism. **New intellectual research.** No. 4, 117-97.
- Iman, M.T, Kalate-Sadati, A (2018). **Methodology of humanities among Muslim thinkers (providing a methodological model of Islamic science).** Qom: Research Institute of Hawzah and University (RIHU).
- Javadi Amoli, Abdullah (2007). **The Status of Reason in the Geometry of Religious Knowledge.** Qom: Israa Publishing.
- Kechoian, Hossein (2012). The Crisis-Provoking Nature of Modern Science. In: **Discourses on Religious Science.** Tehran: Imam Sadeq University.
- Ketabi, Mohammad Reza (2012). Cultural Revolution and Software Movement. In: **Discourses on Religious Science.** Tehran: Imam Sadeq University.
- Khaki Qaramaleki, Mohammad Reza (2013). **The Process of Guided Transformation.** Qom Academy of Islamic Sciences Information Website. <https://www.foeq.ir/>
- Khosravi, m., & pournaghi, r.. (2019). Dimensions of research impact: a systematic review. **Scientometrics research journal.**, 5(1 (9)), 203-224
- Khosropanah, Abdul Hossein (2013). **In Search of Islamic Humanities: Analysis of Theories of Religious Science and Testing the Jurisprudential-Ijtihadist Model in the Production of Humanities (Volume One).** Qom: Maarif Publishing House.

303 Abstract

- Marzooqi, Rahmat Elah (2015). **Science paradigms and curriculum theories; An analysis of philosophy and theorizing in the field of curriculum studies**. Tehran: Avai Noor.
- Mesbah Yazdi, Mohammad Taghi (2013). **The Relationship between Science and Religion**. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications.
- Mirbagheri, Mohammad Mehdi (2015). **Different perspectives in explaining the necessity of religious science**. Qom Academy of Islamic Sciences information website. <https://www.foeq.ir>
- Mirbagheri, Mohammad Mehdi (2016). **A Reflection on Religious Science**. Qom Academy of Islamic Sciences Information Website. <https://www.foeq.ir/>
- Movahed Abtahi, Seyyed Mohammad Taqi (1401). **An Introduction to the Idea of Islamic Humanities**. Qom: Hawza and University Research Center. Sadra Islamic Humanities Research Center.
- Naqib, Abdolrahman (2008). **Research Methodology in Education: An Islamic Approach**. Translation, Criticism and Additions: Behrouz Rafiei, Qom: Research Institute of Hawzah and University (RIHU).
- Paraskeva, João M. (2011). **Conflicts in curriculum theory: Challenging hegemonic epistemologies**. PALGRAVE MACMILLAN , in the United States—a division of St. Martin's Press LLC.
- Pirouzmand, Alireza (2013). Layers of error in setting the criteria for science for religion. Qom: **Academy of Islamic Sciences Information Database**.
- Qomi-Avili, Mohammad (2017). A review and critique of Sayyid Hassan Nasr's views on Islamic science. *Asfar*. Issue 6: 187-210.
- Rahdar, Ahmad (2012). **The Necessities of Producing Religious Science. In: Discourses on Religious Science**. Tehran: Imam Sadeq University.
- Rajab, Ibrahim A. (1996). **Towards a new Paradigm for Social Science Research**. Retrieved from: <http://www.ibrahimragab.com/ebooks-1>.
- Rauf Mousavi, Ebrahim (2012). Pathology of the country's scientific system and an introduction to the characteristics of academic fields. In: **Discourses on Religious Science**. Tehran: Imam Sadeq University (AS)
- Safi, Louay (1993). The Quest for an Islamic Methodology: The Islamization of Knowledge Project in Its Second Decade. *The American Journal of the Islamic Social sciences*, Vol. 10, Spring 1993, No. 1, pp. 23-48.
- Sajidi, Abolfazl (2017). Religious Science. **In: Islamic Epistemology and Religious Science, Essays in Religious Studies**. Qom: The Supreme Leader's Representative Institution in Universities; Maarif Publishing House.
- Sekhar Rao ,V. Chandra (2020). **A Brief Study of Criticism and Its Forms**. *JRSP-ELT*, Issue 17, Vol. 4.
- Sozanchi, Hossein (2011). Geometry of Religious Knowledge: A Study of the Relationship between Science and Religion in the Works of Ayatollah Javadi Amoli. **Islamic Education**, No. 1, 35-37.

Sozanchi, Hossein (2012). How to reproduce the philosophies of the humanities based on Islamic philosophy. **Israa**. No. 3, 69-118.

Tarkhan, ghasem. (2016). Spiritual causes and methodological materialism. **Philosophy of religion**, 13(3), 431-456.

Zibakalam, Saeed (2011). Religious affiliations and calendar of sciences. In: **Religious science, views and considerations**, Qom: Research Institute of Hawzah and University (RIHU)

تحلیلی نظام‌مند بر ضرورت علم دینی:

پیوستار‌رهایی از اسارت معرفتی تا حرکت به سمت هویت‌سازی علمی^۱

فاطمه سادات جعفرنیا*

مقصود امین خندقی**، علیرضا صادق‌زاده قمصری***، سید جواد قندیلی****

چکیده

هرچند علم دینی امروزه واژه‌ای است که کم و بیش در محافل علمی جای پا پیدا کرده است، ضرورت علم دینی، علی‌رغم اینکه مسأله‌ای بنیادین و پایه‌ای است، گویا مفروض قلمداد شده و مغفول مانده است. این پژوهش با روش مرور سیستماتیک و طی گام‌هایی روشمند و منظم و با بررسی گسترده آثار موجود در این حوزه، سعی کرده است به آشفتگی در این زمینه سامان دهد و نهایتاً به ترسیم پیوستاری از ضرورت علم دینی برسد. چهار نوع ضرورت توصیفی، انتقادی، پیامدی و پیشنهادی، مهمترین خصیصه این طبقه‌بندی آن است که هم دیدگاه‌های موجود درباره ضرورت علم دینی را پوشش می‌دهد و هم افق‌های جدیدی به موضوع ضرورت علم دینی باز می‌کند و هم امکان توسعه توسط جامعه علمی را دارد. بر طبق نتایج حاصل، پیوستاری ترسیم شده است که یک سوی آن، انقیاد فکری و سوی دیگر آن، هویت‌سازی علمی است. این پیوستار نشان‌دهنده انواع نگاه‌ها به ضرورت

* دانشجوی مقطع دکتری، مطالعات برنامه‌درسی، دانشگاه فردوسی مشهد، F.s.jafarnia@gmail.com

** استاد گروه مطالعات برنامه‌درسی و آموزش، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول)، aminkhandaghi@um.ac.ir

*** دانشیار گروه تعلیم و تربیت، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، ali_sadeq@modares.ac.i

**** استادیار گروه مطالعات برنامه‌درسی و آموزش، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه فردوسی مشهد، gahndili@um.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۰

علم دینی است که هویت‌سازی علمی، آن سویه جدیدی است که نیازمند توجه جدی از سوی جامعه علمی است.

کلیدواژه‌ها: ضرورت، علم دینی، اسلامی‌سازی، انقیاد فکری، هویت‌سازی علمی.

۱. مقدمه

علم دینی موضوعی است که چند دهه از طرح جدی آن در محافل علمی می‌گذرد. به این موضوع از زوایا و دریچه‌های مختلفی پرداخته شده است. به عنوان نمونه، چیستی و تعریف علم دینی، رویکردهای علم دینی، موافقان و مخالفان علم دینی، امکان علم دینی و بسیاری از موضوعات دیگر. یکی از این موضوعات، «ضرورت علم دینی» است. غالباً در آثار و کتب گوناگونی که به موضوع علم دینی پرداخته‌اند، چه در قالب مقدمه و دیباچه و چه در قالب محوری مستقل، بحث ضرورت علم دینی مورد توجه صاحب‌نظران این حوزه بوده است. اما چرایی این که با وجود بدیع نبودن این موضوع، پرداختن به ضرورت علم دینی وجهه همت این اثر قرار گرفته است، از دو زاویه می‌توان پی گرفت.

از یک منظر درباب اهمیت شالوده‌ای بحث ضرورت علم دینی (در موضع درون‌پارادایمی) باید گفت، در دایره موضوع علم دینی، بحث ضرورت آن، حکم شالوده و اساس را دارد. این سنگ بنا اگر به خوبی تبیین نگردد، تلاش‌های بعدی، ولو غنی و مفید باشند، احتمال ریزش دارند. به عبارت دیگر، این بحث جنبه مقدماتی دارد و تبیین آن برای ورود به بحث علم دینی حائز اهمیت است. در باب اهمیت مذاکره‌ای بحث ضرورت علم دینی (در موضع برون‌پارادایمی) نیز باید اشاره کرد که دنیای امروز، دنیای گفتمان‌هاست. علم امروز از آن کسانی است که گوی تبیین و اقناع جامعه علمی را براینند. علم دینی به مثابه یک گفتمان رقیب، در دل هزاران دیدگاه و رویکرد دیگر، باید خاصیت اقناعی بسیاری داشته باشد تا بتواند در جامعه علمی، توان مذاکره و مجادله داشته باشد. یکی از ستون‌های مهمی که علم دینی بدین منظور باید بر آن متکی باشد، بحث ضرورت علم دینی است. این موضوع اگر به خوبی تبیین شود و به شکلی همه‌جانبه و جامع بدان پرداخته شود، توان رقابت و مذاکره علم دینی را بالا می‌برد.

از منظری هم اگر بنا باشد ضرورت علم دینی را بر اساس وضعیت موجود آن توضیح داد، می‌توان به بررسی گسترده و عمیق در آثار موجود، حول محور ضرورت علم دینی اشاره کرد که نشان می‌دهد این مواجهه‌ها عمدتاً تنها به بیان ضرورت‌هایی در جنبه سلبی

تحلیلی نظام‌مند بر ضرورت علم دینی: ... (فاطمه سادات جعفرنیا و دیگران) ۳۰۷

اشاره کرده‌اند؛ به این معنا که علم دینی ضرورت دارد به دلیل اینکه این ویژگی‌های منفی را از جریان موجود علم حذف کند و یا به بیان ضرورت‌هایی ایجابی پرداخته‌اند که ضرورت علم دینی را به دلیل آثار مثبتی که به دنبال دارد، توصیه می‌کنند. علاوه بر این ممکن است آنان تنها از جنبه انتقادی و گاه تنها با رویکردی آرمانی به این موضوع پرداخته باشند. اما مواجهه‌ای که تلاش کند ابعاد و اضلاع گوناگون این موضوع را شناسایی و آن را در قالب چشم‌اندازی منسجم ارائه نماید، در ادبیات این موضوع به ندرت وجود دارد. علاوه بر این، کلی‌گویی و غفلت از نگاه‌های تخصصی در ضرورت علم دینی از دیگر خلاهایی است که پرداختن به این موضوع را مهم می‌نماید. امروزه لازم است موضوع ضرورت علم دینی به رشته‌های دانشگاهی و حوزه‌ها و قلمروهای مختلف علمی نزدیک شده و جایگاه رشته‌های علمی در آن مشخص و ضرورت پرداختن به آن به نحو موثرتری تبیین گردد. از آثار این نوع مواجهه سیستماتیک و همه‌جانبه با موضوع ضرورت علم دینی، می‌توان به توجه به اضلاع و ابعاد تازه و دریچه‌های جدیدی اشاره کرد که رو به موضوع علم دینی می‌گشاید. لذا پژوهش پیش‌رو به این موضوع اختصاص یافته است که نگاهی عمیق، همه‌جانبه و بنیادین به موضوع ضرورت علم دینی را تبیین کند.

برای این منظور، این پژوهش از روش مرور سیستماتیک استفاده نموده است. مرور سیستماتیک با هدف ارائه یک تبیین نظام‌مند صورت می‌گیرد. در مرور سیستماتیک می‌توان با یافتن همه مطالعات پژوهشی مرتبط، تلفیق یافته‌ها به شیوه غیر سوگیرانه، به خلاصه نمودن شواهد، روزآمد سازی و ایجاد شکل شفاف‌تر نتایج پژوهش‌ها پرداخت (پورنقی، ۱۳۹۶، نقل در: خسروی، پورنقی، ۱۳۹۸: ۲۰۸). برای این منظور در این پژوهش، هفت گام برداشته شده است. در گام اول، رجوعی گسترده به منابع موجود علم دینی، اعم از کتب و مقالات صورت گرفته است. این منابع به دو دسته تقسیم شدند. منابعی که صراحتاً و مستقیماً به موضوع ضرورت علم دینی پرداخته بودند و منابعی که نه صراحتاً، بلکه در قالب عناوین دیگر، به ضرورت علم دینی ارتباط داشتند. تمام این منابع احصا و بخش‌های مرتبط با این موضوع در آنها معین شد. در گام دوم، این بخش‌ها عمیقاً مورد مطالعه قرار گرفت و مهمترین گزاره‌ها و جملاتی که در بردارنده ضرورت علم دینی از موضع آن صاحب‌نظر بود، استخراج شد. در گام سوم، همه گزاره‌های احصاء‌شده در کنار هم قرار گرفت، همپوشانی‌ها و تمایزاتشان مشخص و در نهایت در قالب لیست یکپارچه‌ای از گزاره‌ها درآمد که همپوشانی‌ها و تکرارها و تمایزها در آن مشخص شده بود. در گام چهارم، پس از

غور بسیار در گزاره‌های احصاء‌شده و بررسی آنها از ابعاد مختلف و توجه به لایه‌ها و اضلاع آنها، تلاش شد تا همه گزاره‌ها در قالب دسته‌بندی‌های کلی‌تری سازمان پیدا کنند. نهایتاً مشخص شد که تمام ضرورت‌هایی را که برای علم دینی مطرح می‌شود، می‌توان در چهار دسته ضرورت‌های انتقادی، توصیفی، پیامدی و پیشنهادی قرار داد. این تقسیم‌بندی سنگ بنای اولیه نگاه جامع به ضرورت علم دینی است. در انتخاب این دسته‌بندی، نکته‌ای که اهمیت داشت این بود که این طبقه‌بندی هم باید به قدری جامع می‌بود که همه گزاره‌ها را در ابعاد مختلف در بر می‌گرفت و هم نباید خیلی مطول و گیج‌کننده می‌بود و از سویی هم باید قابلیت دربرگرفتن گزاره‌های جدید را می‌داشت که از این پس بالقوه در ادبیات این حوزه تولید خواهد شد و طبقه‌بندی انتخاب‌شده همه این ویژگی‌ها را دارا بود. در پنجمین گام، پس از آنکه تمام گزاره‌ها، ذیل این چهار طبقه اصلی قرار گرفتند، تلاش شد تا مفاهیم اصلی ذیل هر طبقه معین شود. بدین منظور، مثلاً تمام گزاره‌هایی که ذیل طبقه ضرورت انتقادی قرار داشت با دقت بررسی و مهم‌ترین مفاهیم آن معین گردید و بر این اساس، ذیل هر کدام از طبقات کلی، طبقات جزئی‌تری شکل گرفت. این طبقات نیز باید نوآورانه و شمول‌گرایانه می‌بود تا هم مفاهیم کلیدی ذیل هر طبقه را نشان دهد و هم افق‌های تازه‌ای به روی فعالان این حوزه بگشاید. به عبارتی هم وضع موجود را نشان دهد و هم مفاهیمی برگزیند که خود جریان‌ساز بوده و دغدغه‌مندان این حوزه را با ضرورت‌های جدید و دقیق و عمیق ذیل هر دسته آشنا کند. در گام ششم، مفهوم کلیدی ذیل هر طبقه تعیین شد. به عنوان نمونه، ضرورت انتقادی علم دینی، نهایتاً در قالب یک گزاره کلیدی مطرح شد. انتخاب این گزاره‌ها، دقت تئوریک بالایی طلب می‌نمود؛ چرا که در عین اینکه باید سرگروه تمام گزاره‌های ذیل یک طبقه می‌بود، وجهه همت پژوهشگران آن بوده است که آن گزاره دربردارنده ایدئولوژی جدیدی در این حیطه نیز باشد. در هفتمین و آخرین گام، از مجموع مفاهیم کلیدی انتخاب‌شده، نگاه شمول‌گرایانه و جامع به ضرورت علم دینی مطرح شد؛ چشم‌اندازی که هم قابلیت تبیین اندیشه‌های موجود را داشته باشد و هم به‌روی فعالان این حوزه، دریچه‌های جدیدی می‌گشاید و هم در قالب یک پیوستار، خط سیر ضرورت علم دینی را از نگاهی سلبی تا نگاهی ایجابی تبیین می‌کند.

این مقاله قصد دارد موضوع ضرورت علم دینی را به عنوان بحثی پایه‌ای و مهم، به شکلی سیستماتیک و چندسطحی مورد بررسی و تبیین قرار دهد. انتظار می‌رود این پرداخت شمول‌گرا، ضمن دسته‌بندی و طبقه‌بندی آثار و محتوای موجود، افق‌ها و

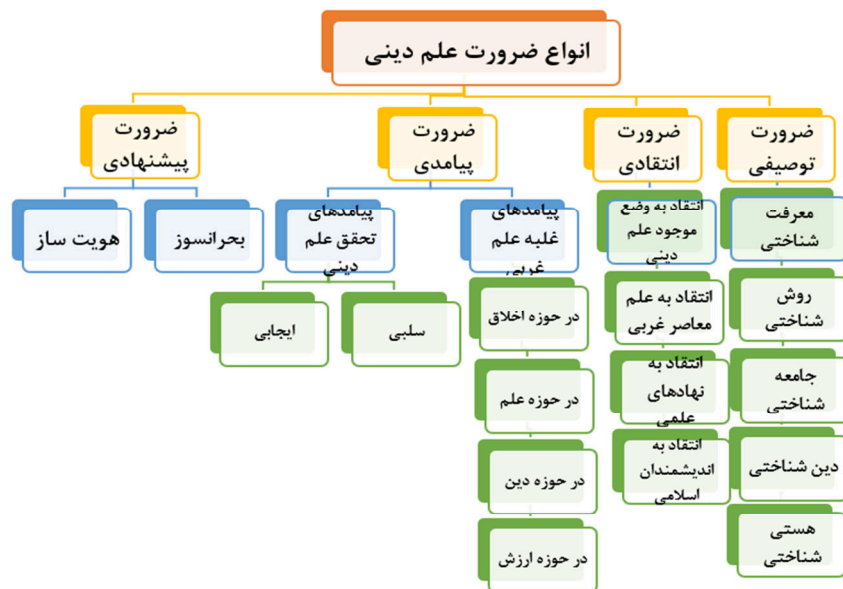
تحلیلی نظام‌مند بر ضرورت علم دینی: ... (فاطمه سادات جعفرنیا و دیگران) ۳۰۹

دریچه‌های جدیدی را نیز برای این موضوع باز نماید و با طرح پیوستاری جدید و همه‌جانبه، بستری را فراهم سازد که هم دیدگاه‌های موجود درباره ضرورت علم دینی را به خوبی نشان دهد و هم نقطه مطلوبی را ترسیم کند که بتواند جهت‌بخش فعالان این حوزه در قلمروهای مختلف باشد. در ادامه، ابتدا به ارائه طبقه‌بندی نهایی که از ضرورت علم دینی به دست آمد پرداخته و سپس به تحلیل نظام‌مند هر طبقه مبادرت می‌شود. بدین شکل که تعریفی از هر طبقه و طبقات ذیل آن مطرح و سپس به دلیل رعایت اصل اختصار، در قالب جداولی تفکیکی، برای هر نوع ضرورت مهمترین گزاره‌های مرتبط با آن عنوان شده است. این جداول علاوه بر گزاره‌ها، فرایندها، کدگذاری و رسیدن به مفاهیم اصلی هر نوع از ضرورت را نیز دربردارند. پس از هر جدول و در انتهای تحلیل هر یک از انواع ضرورت، در قالب شماتیک، تصویری جامع و کلی‌نگرانه از ضرورت موردنظر مطرح شده است که مفهوم کلیدی آن ضرورت را نیز در بر گرفته است. پس از این مرحله، در قالب بحث و نتیجه‌گیری، دو گفتمان موجود و مطلوب در باب ضرورت علم دینی مطرح و تشریح می‌شود و مقاله با ارائه تحلیلی از وضعیت موجود علم دینی در کشورمان به پایان می‌رسد.

۲. تحلیل نظام‌مند و سلسله‌وار از ضرورت علم دینی

در مقام عمل و در طی انجام مراحل پژوهش، پس از احصاء گزاره‌های بنیادین ضرورت علم دینی و طبقه‌بندی آنها، یک طبقه‌بندی کلی و شمول‌گرایانه از ضرورت علم دینی به دست آمد که مبنای تحلیل ضرورت علم دینی در این پژوهش قرار گرفت. اکنون در مقام نگارش این مقاله و با هدف ارائه تحلیلی نظام‌مند و پیوسته، ابتدا دسته‌بندی نهایی از ضرورت علم دینی معرفی می‌شود و برای اینکه تفکیک ذهنی و شناسایی دقیق‌تری به دنبال داشته باشد، برای هر طبقه به طور مجزا، تحلیلی نظام‌وار مطرح خواهد شد. هرچند این تفکیک به معنای وجود خط و مرزهای مشخص و تمایز کامل میان انواع ضرورت نیست و برخی گزاره‌ها ارتباطی چندگانه با انواع ضرورت علم دینی دارند، اما بر اساس مضمون اصلی هر گزاره، این تمایز برقرار گردید. به‌طور کلی، تمام گزاره‌های احصاء شده درباره ضرورت علم دینی را می‌توان در ۴ دسته ضرورت توصیفی، ضرورت انتقادی، ضرورت پیامدی، و ضرورت پیشنهادی علم دینی قرار داد. ضرورت توصیفی، گزاره‌هایی را دربردارد که به توصیف موضوعات و پدیده‌ها و مسائلی می‌پردازند که مبین ضرورت علم دینی می‌باشد. اما ضرورت انتقادی، با بیان یک نقد، یا چالش، ضرورت علم دینی را نتیجه

می‌گیرد. در ضرورت پیامدی با بیان یک دسته از پیامدها، نتایج و آثار، ضرورت علم دینی بیان می‌شود و به عبارتی معطوف به آثار و پیامدهاست و اما ضرورت پیشنهادی ناظر به ایده‌ها، افق‌ها و نظریات تازه و نسبتاً ضابطه‌مندی است که ضرورت جدیدی را برای علم دینی مطرح می‌کند. هر کدام از این دسته‌های کلی، شامل طبقات جزئی‌تری نیز می‌باشند که در قالب شماتیک ۱ نمایش داده می‌شوند.

شماتیک ۱. طبقات اصلی و فرعی ضرورت علم دینی

در ادامه، هر یک از چهار طبقه اصلی در بحث ضرورت علم دینی مطرح و نتایج گام‌های برداشته شده برای آن ارائه می‌شود.

الف) ضرورت توصیفی علم دینی: هر علمی بر اصول موضوعه مختص به خود مبتنی است.

تعدادی از گزاره‌ها هستند که به توصیف موضوعات و پدیده‌ها و مسائلی می‌پردازند که مبین ضرورت علم دینی می‌باشد. به عبارتی این گزاره‌ها با بیان برخی «هست‌ها»، ضرورت پرداختن به علم دینی را بیان می‌کنند. تمامی گزاره‌های ذیل ضرورت توصیفی علم دینی را در پنج طبقه فرعی می‌توان قرار داد که تعریف

تحلیلی نظام‌مند بر ضرورت علم دینی: ... (فاطمه سادات جعفرنیا و دیگران) ۳۱۱

مختصری از هر کدام ارائه می‌شود. آن دسته از گزاره‌هایی که جنبه‌های معرفت‌شناسانه‌ای را در ضرورت علم دینی بیان کرده‌اند و به عبارتی، به بیان یک هست معرفت‌شناسانه پرداخته‌اند، توصیف معرفت‌شناختی نام‌گرفته‌اند. توصیف روش‌شناختی، همین هست‌ها را با تأکید بر ابعاد روش‌شناختی مطرح می‌کند. در توصیف جامعه‌شناختی، گزاره‌ها حاکی از تأثیر و تأثرات علم دینی و جامعه هستند. توصیف دین‌شناختی، با طرح گزاره‌هایی از ماهیت دین و جنبه‌های قدرتمند آن، به ضرورت علم دینی پرداخته و در ضرورت هستی‌شناختی، به ضرورت اتصال دین و علم از جنبه هستی‌شناسانه نظر دارد. جدول ۱ این گزاره‌ها را به شکل دسته‌بندی‌شده نشان می‌دهد.

جدول ۱. گزاره‌ها و طبقه‌بندی ضرورت توصیفی علم دینی

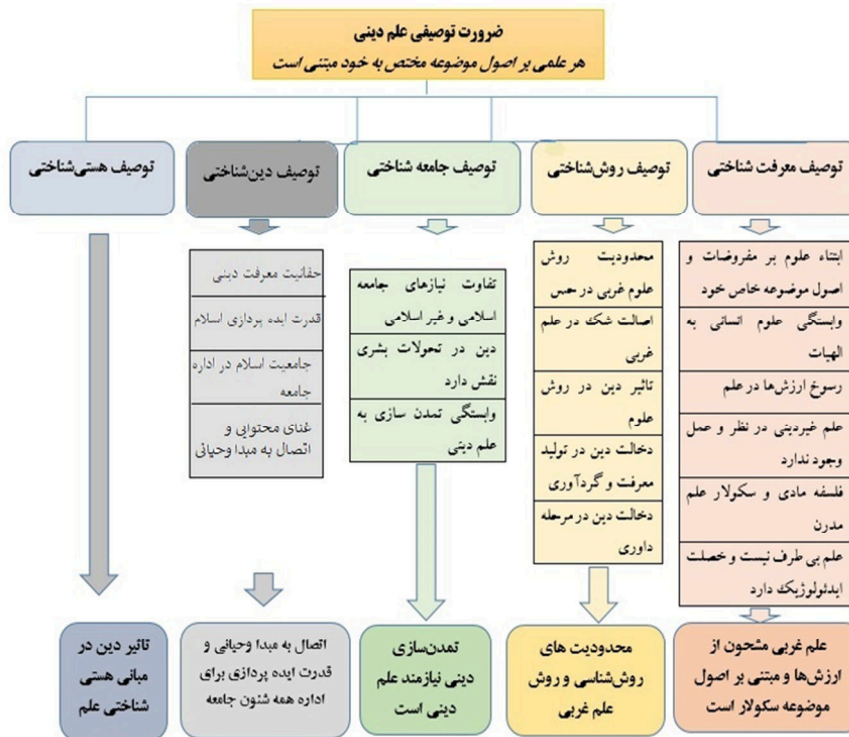
ضرورت توصیفی			
مؤلفه محوری	مؤلفه‌های کلیدی	زیر مقولات هر مؤلفه	گزاره‌ها
علم غریبی، مشحون از ارزش‌ها و مبتنی بر اصول موضوعه مادی و سکولار	توصیف معرفت‌شناختی	ابتناء علوم بر مفروضات و اصول موضوعه خاص خود	همه علوم سنتی و مدرن بر هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی و غایت‌شناسی و روش‌شناسی معین مبتنی هستند (خسروپناه، ۱۳۹۲: ۱۱). مشروعیت علم جدید فقط در چهارچوب مفروضات خود است (نصر، ۱۳۹۰: ۷۳-۷۷). هر علمی بر اصول موضوعه خاص خود بنا شده است؛ لذا ورود به حوزه نظریه‌پردازی و طراحی مدل‌های تجربی و روش‌های تحقیق متناسب با آنها، در جهان‌بینی اسلامی متفاوت از اندیشه غرب است (ایمان، کلاته‌ساداتی، ۱۳۹۸: ۴۰).
		وابستگی علوم انسانی به الهیات	علوم انسانی نمی‌تواند بدون توجه به کامل‌ترین موجود، یعنی خدا، توصیف و توصیه ارائه دهد (ساجدی، ۱۳۹۶: ۲۲۳).
		محدودیت عقل حسی و تجربی	تجربه لسان حصر ندارد و نمی‌تواند راه‌های محتمل غیرتجربی را که از دسترس عقل حسی و تجربی خارج است انکار کند (زیبا کلام، ۱۳۹۰).
		رسوخ ارزش‌ها در علم	علم بشری گرانبار از هویت ارزشی و فرهنگی خود می‌باشد (آذربایجانی، ۱۳۹۱: ۹۷؛ خاکی قراملکی، ۱۳۹۱: ۳۴).
		علم غیر دینی در نظر و عمل وجود ندارد	اصلاً علم غیر دینی نداریم و آنچه در جهان وجود دارد پشوانه‌ها و چارچوب جهان‌بینی آن یهودی است و در حال حاضر اکثر دانشگاه‌ها و مراکز تحقیقاتی در دستان یهودی‌ها و سرمایه‌داری معرفتی است

ضرورت توصیفی			
مؤلفه محوری	مؤلفه های کلی	زیر مقولات هر مؤلفه	گزاره‌ها
			(فیاض، ۱۳۹۱: ۳۶۹).
		فلسفه مادی و سکولار علوم مدرن	علوم انسانی مدرن بر فلسفه مادی متکی هستند (میرباقری، ۱۳۹۴)؛ علم در چارچوب متافیزیکی شکل می‌گیرد و چارچوب متافیزیکی علوم غربی، مادی است (گلشنی) ابتدای حقیقت علم غربی بر متافیزیک سکولار (خسروپناه، ۱۳۹۲: ۳۲)
		علم بی‌طرف نیست و خصلت ایدئولوژیک دارد	علم نمی‌تواند نسبت به فلسفه مطلق (مادی یا الهی) بی‌طرف باشد (واعظی، ۱۳۸۷: ۱۵)، علم کاملاً خصلت ایدئولوژیک دارد (میرباقری، ۱۳۹۴)؛ دانش و علم حاصل یکی از قوای بشر است که یا تحت سیطره ایمان قرار می‌گیرد یا تحت سیطره کفر (میرباقری، ۱۳۹۴).
علم دینی، نیازمند روش‌شناسی ویژه خود	توصیف روش‌شناسی	محدودیت روش علوم غربی در حس	روش تحصیل علوم غربی محدود به موجودات محسوس و مادی است (زیباکلام، ۱۳۹۰).
		اصالت شک در علم غربی	تمدن نوین غرب به تاسی از دکارت، شک را یک روش برای رسیدن به یقین معرفی می‌کند (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۱۴۳).
		تأثیر دین در روش علوم	دین در مسائل و روش‌های علوم انسانی نقش دارد (میرباقری، ۱۳۹۴).
		دخالت دین در تولید معرفت و گردآوری	فرایندهای اجتماعی تولید معرفت به دینی و غیر دینی تقسیم می‌شود (میرباقری، ۱۳۹۴). متون اسلامی در روش‌های کشف واقعیات تجربی دخالت دارند (خسروپناه، ۱۳۹۲: ۳۳).
		دخالت دین در داوری	دینی بودن فرایندهای اجتماعی تولید دانش در حقانیت دانش دخیل هستند (میرباقری، ۱۳۹۴)
نیاز تمدن‌سازی دینی به علم دینی	توصیف جامعه‌شناسی	تفاوت نیازهای جامعه اسلامی و غیر اسلامی	نظام نیازمندی‌های جامعه اسلامی و غیراسلامی با همدیگر متفاوت است (پیروزمند، ۱۳۹۱: ۲۵۱).
		نقش دین در تحولات بشری	دین نقش غیرقابل انکار در تحولات بشری دارد (صادق‌زاده، بی تا).
		وابستگی تمدن‌سازی اسلامی به علم دینی	دستیابی به تمدن دینی بدون علم دینی ممکن نیست و با نرم‌افزار تمدن مادی نمی‌توان تمدن اسلامی را تولید و هدایت کرد و لذا تمدن دینی، نیاز به علم دینی دارد (میرباقری، ۱۳۹۴).
اتصال به مبدا و حیاتی و قدرت ایده‌پردازی برای اداره همه شئون جامعه	توصیف دین‌شناسی	دین مهمترین عامل در تعیین سرنوشت علم	دین مهمترین عامل در تعیین سرنوشت علم است (پیروزمند، ۱۳۹۱: ۲۵۴).
		غناي محتوایی و اتصال به مبدا و حیاتی	نفوذ عمیق و سازنده اسلام و غنی بودن آن به لحاظ محتوا که از مبدا و حیاتی تغذیه می‌شود، امری آشکار است (قمی اوپلی، ۱۳۹۶: ۱۹۸).
		حقانیت معرفت دینی	معرفت دینی از معرفت غیردینی به حق نزدیک‌تر است (میرباقری، ۱۳۹۴) ضرورت علم دینی به استناد سرپرستی همه‌جانبه دین (موحدابطحی، ۱۴۰۱: ۱۲۸).

تحلیلی نظام‌مند بر ضرورت علم دینی: ... (فاطمه سادات جعفرنیا و دیگران) ۳۱۳

ضرورت توصیفی			
مؤلفه محوری	رتبه‌بندی کلی	زیر مقولات هر مؤلفه	گزاره‌ها
		جامعیت اسلام در اداره همه مسائلب اجتماعی و نیازهای فردی	دین اسلام ادعای اداره شئون مختلف زندگی، حتی شئون اخلاقی و رفتارهای اجتماعی را داراست (سوزنجی، ۱۳۹۰: ۳۵). اسلام از این ظرفیت برخوردار است که همه نیازهای اساسی فکری، ارزشی و رفتارهای فرد و جامعه را تأمین کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۲: ۲۱)
		قدرت ایده‌پردازی اسلام	اسلام قدرت ایده‌پردازی نو و تحریک‌بخشی اراده‌های انسان‌ها را دارد (پیروزمند، ۱۳۹۱: ۲۴۲).
		تأثیر دین در مبانی هستی‌شناختی علم	علم دینی به دلیل نقش دین در مبانی هستی‌شناختی علوم انسانی ضرورت دارد (ساجدی، ۱۳۹۶: ۲۲۳).
ارتباط علم دینی در مبانی هستی‌شناختی علم	رتبه‌بندی کلی	ضعف جهان‌شناسی‌های غیردینی	نگاه مادی به جهان از نظر اسلام نگاهی ناقص و ضعیف است (ساجدی، ۱۳۹۶: ۲۲۳).

در ادامه به دلیل اینکه فهم طبقه‌بندی شده‌ای نیز از این مفاهیم منتقل گردد، تلاش شده است برای هر دسته از ضرورت‌ها در قالب نمودارهای جامع و کلی، تقسیم‌بندی‌های اصلی به‌طور شماتیک طراحی شود (شماتیک ۲).

شماتیک ۲. طبقات و مفاهیم کلیدی ضرورت توصیفی علم دینی

در گزاره‌های ضرورت توصیفی علم دینی، تأکید بر آن است که هر علمی دارای گزاره‌های بنیادینی است که از آن با عنوان اصول موضوعه یاد می‌شود که معمولاً هم در ساختار آن نظریه صراحتاً بیان نمی‌شود؛ اما به مثابه ستون‌هایی است که اساس دیدگاه بر آن بنا شده و در همه اضلاع و ابعاد آن نظریه حضور و ظهور دارد. همه علوم چه غربی و چه شرقی، چه سکولار و چه دینی، و حتی چه انسانی و غیرانسانی، بر چنین اصول موضوعه‌ای مبتنی هستند و این بدان معناست که مشروعیت علم جدید فقط در چهارچوب مفروضات خود معنا دارد (نصر، ۱۳۹۰: ۷۳-۷۷). بر این اساس، چنین نتیجه‌گیری می‌شود که اندیشه دینی و اندیشه غربی دو نظام فکری و معرفتی متفاوت دارند و لذا نمی‌توان با چنگ زدن به دانش موجود غربی، انتظار برپایی تمدن اسلامی را داشت و لذا حرکت به سمت علم دینی، به ویژه در بعد معرفت‌شناختی ضرورتی غیر قابل انکار می‌باشد. توصیفات روش‌شناختی هم نشان می‌دهد که دین و جهان‌بینی دینی، در حدود و ثغور و ماهیت روش‌شناسی علوم

تحلیلی نظام‌مند بر ضرورت علم دینی: ... (فاطمه سادات جعفرنیا و دیگران) ۳۱۵

تأثیر دارند. علم غربی متأثر از روش‌شناسی غیردینی، قابلیت بسترسازی برای علم دینی را ندارد و لذا از منظر روش‌شناسانه هم اگر به بحث علم دینی نظر شود، ضرورت آن دوچندان می‌شود. توصیفات جامعه‌شناختی به این اشاره می‌کنند که هر جامعه، بر مبنای علمی مشخصی در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و... مبتنی می‌باشد و اگر تمدنی دینی بخواهد بر جامعه‌ای حاکمیت پیدا کند، باید از طریق مبادی علمی، بخش‌های مختلف جامعه را بسازد. در کنار این‌ها توصیفات دین‌شناختی نشان می‌دهد که دین با اتصال به مبداء و حیانی از قابلیت‌های بی‌نظیری برای اداره جامعه برخوردار می‌باشد. بنابراین، اگر ضرورت علم دینی را بخواهیم از جنبه توصیفی تبیین کنیم، مهم‌ترین رکن آن، ابتدای هر علم بر اصول موضوعه خود خواهد بود. چون هر علمی بر اصول موضوعه خود مبتنی است، علم دینی هم با ظاهرسازی محقق نمی‌شود و بلکه در مبنای معرفت‌شناختی و روش‌شناختی آن ضرورتاً باید ورود و غور کرد و دیدگاه اسلامی را در رابطه با آن کشف و تبیین نمود.

ب) ضرورت انتقادی علم دینی: سلطه‌پذیری و عقب‌افتادگی مزمن تاریخی

می‌توان گفت که نقد و انتقاد در یک نگاه کلی از سنخ ارزیابی و داوری همراه با تفکیک نقاط اشتراک و اختلاف و تحلیل نقاط قوت و ضعف درباره یک پدیده است (حسینی، ۱۳۹۶: ۱۰۱؛ ابوالقاسمی، ۱۳۹۱: ۱۶۱) که درباره موضوع یا موضوعی به تفسیر، ارزیابی، تحلیل، محاسن قضاوت، نظرات نامطلوب و تحقیق منظم می‌پردازد (سخار راثو، ۲۰۲۰: ۱). از آنجا که این واژه، زمینه‌ها و معانی متفاوتی را در بر دارد، ضرورت انتقادی در این پژوهش به آن دسته از گزاره‌هایی اطلاق می‌گردد که از قبل بیان یک نقد، به دنبال اثبات و استنباط ضرورت علم دینی می‌باشد. یعنی بیان نقد، خلاء، نقص، کمبودی و ... که بیانگر ضرورت علم دینی است. برای ضرورت انتقادی علم دینی، چهار طبقه فرعی شناخته شد: گزاره‌هایی که در ابعاد معرفت‌شناختی، روش‌شناختی، دین‌شناختی، سیاسی و ... به بیان کاستی‌ها و خلاءها پرداخته بودند، در دسته انتقاد به وضع موجود علم دینی قرار گرفتند. اما در انتقاد به علم معاصر غربی، از ابعاد و جنبه‌های مختلف، خلاءها و نقایص علم معاصر غربی که در وضعیت موجود کشور ما نیز رواج دارد مورد انتقاد قرار گرفته است. در گزاره‌های دسته اول، انتقادات به وضع موجود علم دینی مطرح بود؛ اما در دسته سوم، این انتقادات معطوف به نهادها و ارگان‌های علمی است و در دسته چهارم پس

از طرح انتقادات به علم و نهادهای علمی، انتقادات معطوف به اشخاص و اندیشمندان مطرح شده است. تمام گزاره‌هایی که ذیل این طبقه قرار گرفتند، در قالب جدول ۲ نمایش داده شده است.

جدول ۲. گزاره‌های ضرورت انتقادی علم دینی

ضرورت انتقادی		مؤلفه محوری	مؤلفه‌های کلی	زیرمقولات هر مؤلفه	گزاره‌ها
فقدان روش‌شناسی نظام‌مند دینی و غفلت از لایه‌های عمیق معرفت‌شناسی	انتقاد به وضع موجود علم دینی			نقد معرفت‌شناختی غفلت از مبانی معرفت‌شناختی	تشعب حوزه‌های معرفتی بدون وحدت بنیادی (الفاروقی، ۱۹۸۱: ۳۴) ابتناء نظریات بر اصول متافیزیکی نادرست (مصباح یزدی، ۱۳۹۲: ۳۵) فلسفه سکولار و محتوا اسلامی (میریباقری، ۱۳۹۴) انقلاب اسلامی سیاسی و عمیقی اتفاق افتاده است؛ اما تا ایجاد انقلاب علمی همه‌جانبه هنوز راه نپیموده فراوانی است (مرزوقی، ۱۳۹۵: ۱۵۲). ترکیب معرفت غیرمعتبر از اسلام با معارف عمیقاً غربی و آسیب‌های جدی برای تفکر اسلامی (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۲۹)
				نقد دین‌شناختی دین در هاله ابهام و چنبره تقلید	پریشان شدن مفهوم ما از دین (عطاس، ۱۳۷۴: نقل در ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۲۸). ذهنیت بحران‌ساز و مقلدپرور ناشی از ضعف و مشکلاتی است که در حوزه فقه و کلام اسلامی وجود دارد که اصل را رها کرده و به حواشی آن می‌پردازد و به جای ارائه راه حل ساده، آن را تبدیل به بحران‌های دنباله‌دار می‌کند (علوانی، ۱۳۷۷: ۳۳؛ نقل در همان).
				نقد روش‌شناختی فقدان روش‌شناسی نظام‌مند	مبانی و قواعد روش‌شناختی رویکرد دینی مشخص نیست روش‌های قدیمی و ناکارآمدی فقه سنتی هسته بحران در فقدان روش‌شناسی است (ایمان، کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۳۲). بازتولید علم غربی، بسندگی به ظاهرسازی (رجب، ۱۴۱۶: ۳۴؛ عبدالقدل، ۱۹۸۹: ۳۷-۳۸؛ صفی، ۱۹۹۳: ۱۲۲)
				نقد سیاسی مواجه شدن با جنجال‌های سیاسی	آمیخته شدن بحث علم دینی با غرض‌ورزی‌ها و جنجال‌های سیاسی (اندیشکده برهان، ۱۳۹۵: ۵۶).

تحلیلی نظام‌مند بر ضرورت علم دینی: ... (فاطمه سادات جعفرنیا و دیگران) ۳۱۷

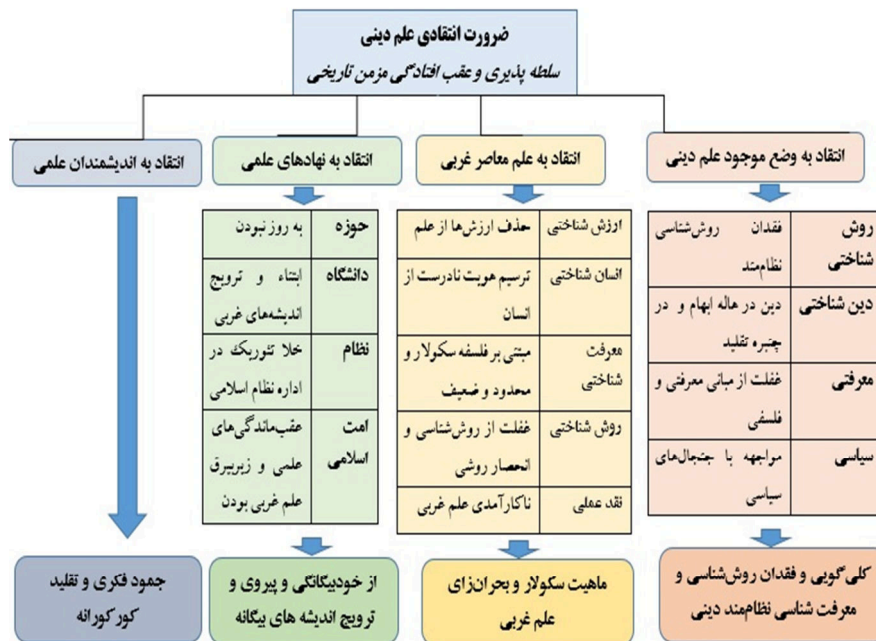
مؤلفه محوری		مؤلفه‌های کلی	
ضرورت انتقادی			
		مؤلفه محوری	مؤلفه‌های کلی
		زیرمقولات هر مؤلفه	گزاره‌ها
ماهیت سکولار و بحران‌زای علم غربی	انتقاد به علم معاصر غربی	نقد ارزش شناختی	تکیه علم امروزی بر حذف ارزش‌ها (ایمان و کلاته‌ساداتی، ۱۳۹۸: ۱۷۹).
		نقد انسان شناختی ترسیم هویت نادرست و ناقص از انسان	تفسیر نادرست از انسان و هویت انسانی (نصر، ۱۳۸۴، نقل در: حسینی، ۱۳۹۲). ناتوانی علوم تجربی در ارائه انسان‌شناسی جامع (ساجدی، ۱۳۹۶: ۲۳۴). انسان در علوم اثباتی همچون شی، بوده و بسیاری از توانایی‌ها و ذهنیت درونی او نادیده انگاشته می‌شود (پایونس، ۱۹۸۸، نقل در: ایمان و کلاته‌ساداتی، ۱۳۹۸: ۳۷).
		نقد معرفت شناختی علم معاصر غربی مبتنی بر فلسفه سکولار و ناقص است.	اساسی‌ترین انتقاد این است که می‌گوید علم بی‌طرف است و ضرورتاً علیه دین نیست (نصر، ۱۳۹۰: ۷۳-۷۷). سوگیری و جانبداری در علوم (آذربایجانی، ۱۳۹۱: ۹۵). علوم غربی چون در موضوع، روش و مسأله و رویکرد و جهت‌گیری سکولارند، نمی‌توانند زمینه‌ساز تمدن اسلامی و نهایتاً سعادت دنیا و آخرت انسان باشند (ترخان، ۱۳۹۵: ۱۹). تفاوت و تضاد میان بسیاری از مفاهیم اسلامی با گزاره‌ها و مفاهیم غربی (ایمان و کلاته‌ساداتی، ۱۳۹۸: ۳۷). میانی اسلامی از اول تا آخر با میانی غربی (امان‌بسم، سکولاریسم، ماتریالیسم) مشکل دارد (سوزنجی، ۱۳۹۱: ب: ۲۳). ثنویت ساختاری تفکر غرب و در دیگر سوی وحدت هستی‌شناختی اسلام قرار دارد (ایمان، کلاته‌ساداتی، ۱۳۹۸: ۳۲۳).
		نقد روش شناختی غفلت از روش‌شناسی و انحصار روشی	ضعف شالوده‌ای و ذاتی علم مدرن (خاکی قراملکی، ۱۳۹۱: ۲۹۲). بحران معنا در سطوح هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی و سرایت آن به سطوح واقعیت فردی و اجتماعی انسان (ایمان و کلاته‌ساداتی، ۱۳۹۸: ۳۲۱). علم مدرن سرتاپا خطا مانند کمیت‌گرایی، گسست معرفتی، قداست زدایی، بحران‌های اخلاقی و روحی و معنوی است (قمی اوپلی، ۱۳۹۶: ۱۹۸). علم تجربی موجودی معیوب و محدود است (زیباکلام، ۱۳۹۰). نقصان معرفت‌شناختی علوم جدید و تعارض بین علوم جدید و دین (موحدابطحی، ۱۴۰۱: ۱۱۸).
		تأکید بیش از اندازه بر تجربه و استقرای تجربی (علوانی، ۱۳۸۵: ۱۰۲ و ۱۰۳؛ تقیب، ۱۳۸۷: ۱۷۳-۱۷۱). روش علم امروزی مجموعاً ناقص و نادرست است (مصباح یزدی، ۱۳۹۲).	

مؤلفه محوری		مؤلفه‌های کلی		ضرورت انتقادی		
		مؤلفه محوری	مؤلفه‌های کلی	گزاره‌ها	زیرمقولات هر مؤلفه	
بی‌هویتی و از خود بینی‌گانی و بی‌روزی از / و ترویج اندیشه‌های بیگانه	انتقاد به نهادهای علمی	نقد عملی	ناکارآمدی علم غربی	۳۳	علوم غربی از دستیابی به روش‌شناسی تولید علم انسانی ناتوان‌اند (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۲۹)	
				وجود بحران‌های سوء در علم جدید و حتی ناکارآمدی آن در حل مشکلات تعریف شده در حوزه خود (خاکی قراملکی، ۱۳۹۱: ۲۹۲).	کاستی‌های علوم موجود موجب می‌شود ما بدیلی در کنار این علوم داشته باشیم که این کاستی‌ها را نداشته باشد (آذربایجانی، ۱۳۹۱: ۲).	ماهیت بحران‌زای علم جدید (کچوئیان، ۱۳۹۱: ۳۴۶)
		نقد حوزه	به‌روز نبودن	۳۲	فقه سنتی با همان روش‌های قدیمی به راه خود ادامه می‌دهد یا از پاسخگویی به مسائل روز سرباز می‌زند و نمی‌تواند از عهده پیچیدگی‌های انسان و امت اسلام در عصر حاضر برآید (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۳۲).	ناتوانی نهادهای دینی سنتی از دستیابی به روش‌شناسی علمی برای تولید علم اسلامی فعال و پویا (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۲۹)
				بنیاد نهادهای دانشگاهی مدرن بر مفاهیم غربی و سکولار استوار است (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۲۹).	کمترین پیوند و ادغام درستی میان علوم انسانی اسلامی و بنیان علوم دانشگاهی (نصر، ۱۳۷۴، نقل در: ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۳۰).	دانشگاه به عنوان مهمترین ابزار اشاعه و پیشبرد نظام ارزش‌های دنیای متجدد، بسط نگرش غیردینی و انتقاد از جهان‌نگری دینی (نصر، ۱۳۷۴: ۳۰۸ نقل در: همان).
	نقد دانشگاه	ابتنا بر / و ترویج اندیشه‌های غربی	۳۰	خلاء تئوریک در اداره نظام اسلامی ناشی از دینی و اسلامی نبودن نظریه‌هایی در مهندسی توسعه اجتماعی (خاکی قراملکی، ۱۳۹۱: ۲۸۹).	غیربومی بودن علوم و مفاهیم و نظریه‌هایی که در مهندسی نظام اسلامی به کار گرفته می‌شود (خاکی قراملکی، ۱۳۹۱: ۲۹۰).	ناسازگاری میان اهداف انقلاب اسلامی با ساختارهای فکری بیگانه (نظریه‌های اصلی در تحول علوم انسانی)
			۳۱	فقدان هرگونه تحول فکری و عقب‌ماندگی‌های فرهنگی، سیاسی و اجتماعی (ابوسلیمان، ۱۹۸۸، نقل در: ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۲۸)	عقب‌ماندگی‌های علمی و	
	نقد نظام	خلاء تئوریک در اداره نظام اسلامی	۳۰	بیشترین مسیر نفوذ اندیشه‌های غربی و شرقی از طریق مسیرهای دانشگاهی و علمی است و اصلاح آنها ضروری است (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۳۱).	ضعف در حوزه تفکر که با نهادهای آموزشی، به ویژه در سطوح عالی ارتباط وثیقی دارد (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۳۱).	
			۳۱	خلاء تئوریک در اداره نظام اسلامی ناشی از دینی و اسلامی نبودن نظریه‌هایی در مهندسی توسعه اجتماعی (خاکی قراملکی، ۱۳۹۱: ۲۸۹).	غیربومی بودن علوم و مفاهیم و نظریه‌هایی که در مهندسی نظام اسلامی به کار گرفته می‌شود (خاکی قراملکی، ۱۳۹۱: ۲۹۰).	ناسازگاری میان اهداف انقلاب اسلامی با ساختارهای فکری بیگانه (نظریه‌های اصلی در تحول علوم انسانی)
	نقد امت اسلام	عقب‌ماندگی‌های علمی و	۳۰	بیشترین مسیر نفوذ اندیشه‌های غربی و شرقی از طریق مسیرهای دانشگاهی و علمی است و اصلاح آنها ضروری است (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۳۱).	ضعف در حوزه تفکر که با نهادهای آموزشی، به ویژه در سطوح عالی ارتباط وثیقی دارد (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۳۱).	
			۳۱	خلاء تئوریک در اداره نظام اسلامی ناشی از دینی و اسلامی نبودن نظریه‌هایی در مهندسی توسعه اجتماعی (خاکی قراملکی، ۱۳۹۱: ۲۸۹).	غیربومی بودن علوم و مفاهیم و نظریه‌هایی که در مهندسی نظام اسلامی به کار گرفته می‌شود (خاکی قراملکی، ۱۳۹۱: ۲۹۰).	ناسازگاری میان اهداف انقلاب اسلامی با ساختارهای فکری بیگانه (نظریه‌های اصلی در تحول علوم انسانی)

تحلیلی نظام‌مند بر ضرورت علم دینی: ... (فاطمه سادات جعفرنیا و دیگران) ۳۱۹

ضرورت انتقادی			
مؤلفه محوری	مؤلفه‌های کلی	زیرمقولات هر مؤلفه	گزاره‌ها
		قرارگرفتن زیر بیرق اندیشه‌های غرب	امت اسلامی زیر بیرق اندیشه‌های اثبات‌گرایانه و دنیوی غرب قرار گرفته است. نیود عنصر اجتهاد در میان امت (ابوسلیمان، ۱۹۸۸، نقل در: ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۲۸) بحران‌ها و چالش‌های اساسی در عرصه فرهنگی و ارزشی (خاکی قراملکی، ۱۳۹۱: ۳۹). بحران بی‌هویتی و از خود بیگانگی و بلا تکلیفی در تمام حوزه‌ها و حوزه‌های علمی (مؤسسه جهانی تفکر اسلامی، ۱۳۷۴: ۵۷، نقل در: ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸)
جمود فکری و تقلید کورکورانه	انتقاد به اندیشمندان اسلامی	نقد معرفتی جمود فکری و تقلید کورکورانه	تمجید و تقلید کورکورانه از علم و فناوری جدید (نصر، ۱۳۹۰: ۷۲). امتناع از بررسی انتقادی علم غربی و پذیرش کامل آن (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۳۲). غفلت از خوانش‌های عمیق و درخور از علم غربی و مبانی معرفتی آن (رجب، ۱۴۱۶: ۳۴؛ عبدالقدل، ۱۹۸۹: ۳۷-۳۸؛ صفی، ۱۹۹۳: ۱۲۲) ضعف، رکود و جمود فکری (عطاس، ۱۳۷۴؛ نقل در: ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۲۸). غریب‌زدگی و علم‌زدگی اندیشمندان مسلمان (گلشنی، ۱۳۹۳: ۳۵). تفکرات التقاطی رهبران امت (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۷۲-۷۶)..

نمودار شماتیک این دسته از گزاره‌ها که به شکلی باهم‌نگرانه، هم طبقه‌بندی‌های ذیل این نوع از ضرورت را نشان دهد و هم مفهوم کلیدی آن را در برگیرد، در شماتیک ۳ آمده است.

شماره ۳. طبقات و مفاهیم کلیدی ضرورت انتقادی علم دینی

نکته‌ای که باید در اینجا توضیح داده شود این است که تعدادی از گزاره‌های ضرورت توصیفی، علم موجود غربی را توصیف می‌کنند. گزاره‌های ذیل این دسته از نظر محتوایی گاه با گزاره‌های ضرورت انتقادی علم غربی قرابت پیدا می‌کند. اما دقت در آن معلوم می‌کند آنچه در ضرورت توصیفی مطرح می‌شود، به خودی خود جنبه نقد و کاستی ندارد؛ بلکه جنبه وصفی دارد. مثلاً در توصیف معرفت‌شناختی به ابتدای علوم بر مفروضات و اصول موضوعه معرفت‌شناختی اشاره شده است. این گزاره در این بخش، فحوای انتقادی نداشته و به عنوان نقیصه بیان نشده است؛ بلکه فارغ از کم و کاستی آن و در مقام توصیف آنچه هست، بیان شده است. بنابراین برخی مشابهت‌های وصفی و انتقادی، دقیقاً با لحاظ همین نکته از یکدیگر متمایز شده‌اند.

از مجموع گزاره‌های ذیل ضرورت انتقادی علم دینی، نهایتاً این مفهوم کلیدی انتخاب شد که وضعیت موجود علم دینی از سلطه‌پذیری و عقب‌افتادگی مزمین تاریخی رنج می‌برد. رد پای این مفهوم کلیدی در همه طبقات فرعی ضرورت انتقادی هم حضور دارد. در

وضعیت موجود علم دینی، بر فقدان روش‌شناختی نظام‌مند دینی و غفلت از لایه‌های عمیق معرفت‌شناختی تأکید شده است. گویه‌های ذیل این طبقه نشان دادند که نظریات موجود علم دینی از آنجا که در فضای پارادایم‌های اثبات‌گرایی شکل گرفته‌اند، تا حدودی تحت تأثیر دیدگاه‌های معرفت‌شناختی و روش‌شناختی غربی، از جمله اثبات‌گرایی و ما بعد‌اثبات‌گرایی هستند. حاکمیت این فضا بر اندیشه‌های علمی اسلامی، ضرورت پرداختن به علم دینی و مبانی معرفت‌شناختی و روش‌شناختی آن را دوچندان می‌کند تا از سلطه علمی این دیدگاه‌ها خارج شود. در انتقاد به ماهیت علم معاصر غربی، گویه‌ها نشان دادند که این علم بر فلسفه و اصول موضوعه و مبانی مختص خود که ماهیت سکولار دارد، مبتنی است و همین جدایی از حقیقت محض، باعث شده است به موازات پیشرفت‌های فراوان، چالش‌ها و بحران‌های فراوانی هم دامن‌گیر آن باشد. در انتقاد به نهادهای علمی، گزاره‌ها به خوبی و از جنبه‌های گوناگون نشان دادند که نهادهای گوناگون علمی از دانشگاه و حوزه گرفته تا نظام و امت، همگی تحت سلطه و تأثیر علوم متعارف غربی هستند و همین روحیه تقلید و گرایش به ترجمه را در آنها پرورده و ثمره آن عقب‌ماندگی علمی مزمینی است که بعد از دوران درخشان اسلامی، رو به افول گذاشته و باعث عقب‌ماندگی در همه زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، و ... نیز شده است. بر همین منوال، اندیشمندان نیز از تقلید کورکورانه و جمود فکری رنج می‌برند و بیش از آنکه اهل تولید باشند، به تبعیت عادت کرده‌اند. لذا اساساً ضرورت انتقادی، این مفهوم و گزاره کلیدی را در برداشت که فضای رایج علمی امت اسلامی، از تسلط علمی فضای غربی ضربه‌های فراوانی متحمل می‌شود و عقب‌ماندگی مزمین آن را تداوم می‌بخشد و این مسأله ضرورت پرداختن به علم دینی را در دل خود دارد.

ج) ضرورت پیامدی علم دینی: شکست هژمونی علمی غرب و تولید علم درون‌زا

ضرورت پیامدی با طرح گزاره‌هایی که بیانگر پیامد، نتیجه و اثری هستند، در پی مطرح کردن ضرورت علم دینی می‌باشد. این پیامدها از زوایای مختلفی قابل تقسیم‌بندی است. گاهی در اثر غلبه علم غربی در جهان و امت اسلامی، آثار و نتایجی ظاهر شده است که روی آوردن به علم دینی را ضرورت می‌بخشد و گاهی نیز تحقق علم دینی به عنوان وضعیت مطلوب، دربردارنده پیامدهایی است که امت اسلام را ترغیب می‌کند تا علم دینی را به عنوان یک ضرورت مورد پیگیری قرار دهند. جدول ۳ گزاره‌ها و طبقات فرعی ذیل آن را نشان می‌دهد.

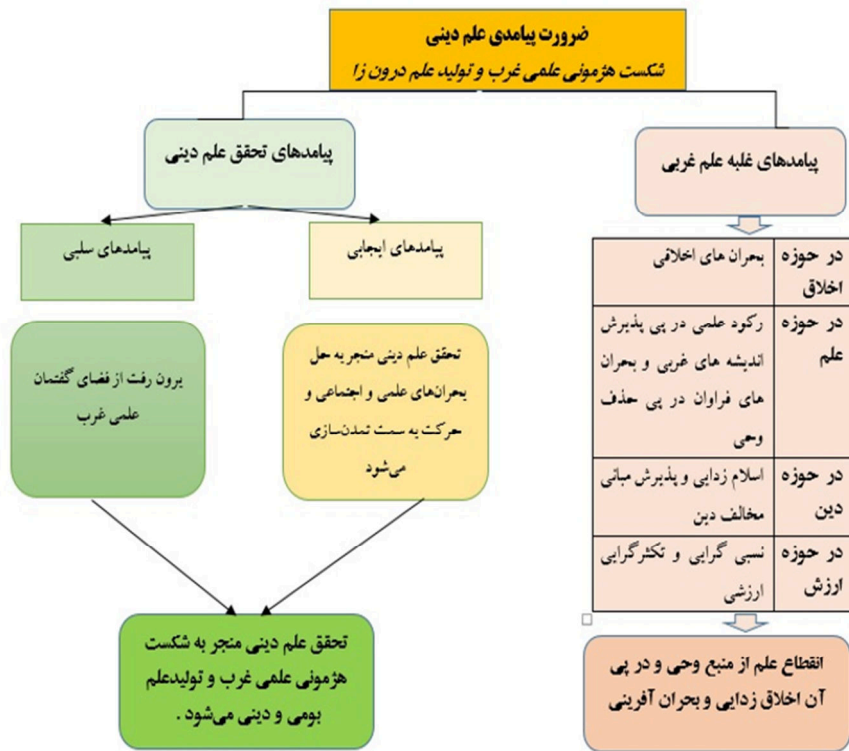
جدول ۳. گزاره‌های ضرورت پیامدی علم دینی

مقاله محوری		ضرورت پیامدی	
مؤلفه‌های کلی	زیرمقولات مؤلفه‌ها	گزاره‌ها	
انقطاع علم از منبع وحی و در پی آن اخلاق‌زدایی و بحران‌آفرینی ضرورت علم دینی براساس پیامدهای غلبه علم غربی	پیامدها در حوزه اخلاق بحران‌های اخلاقی	بحران‌های روحی، اخلاقی و معنوی نابودی سیطره اخلاقیات و اخلاق‌زدایی (ایمان، کلاته‌ساداتی، ۱۳۹۸: ۷۲-۷۶).	
	پیامدها در حوزه علم رکود علمی، حذف وحی و اندیشه‌های تطبیقی	قرارگرفتن در پایین‌ترین رده در میان کشورهای جهان (ایمان و کلاته‌ساداتی، ۱۳۹۸: ۷۲) رکود و انجماد علمی در پی واردات علم حذف دیگر منابع معرفتی و در راس آن، وحی (همان: ۱۱۹). انتقال مفاهیم ایدئولوژیکی تفکر غربی (همان: ۳۲). تحمیل تفکر دستورانه غرب بر جهان اسلام که منجر به ضعف حوزه علم و دانش و مشکلات قابل توجه در حوزه معنویت شده است (همان: ۱۷۹). علم سکولار آثار سوء فراوان و دستاوردهای پربهرانی در لایه‌های عملی و اجتماعی دارد (گلشنی، ۱۳۹۳: ۷۳-۷۷). علم غربی، ملاک دآوری درباره علم اسلامی شده است (نصر، ۱۳۹۰: ۷۳-۷۷). استحاله بسیاری از علوم و ادبیات تمدن اسلامی نصر ۱۳۷۵، نقل در: قمی اویلی، ۱۳۹۶: ۱۸۸). دلزدگی از مفاهیم اسلامی در میان دانشجویان مسلمان (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۲۹). عدم توفیق علوم انسانی در اهدافی که دارد (آذربایجانی، ۱۳۹۱: ۹۴). چشم پوشی و حذف بسیاری از دانش‌ها که در جهان درونی و تجربه‌های انسان نهفته است (بایونس، ۱۹۸۸: نقل در: ایمان و کلاته‌ساداتی، ۱۳۹۸: ۳۷).	
	پیامدها در حوزه دین اسلام‌زدایی و پذیرش مبانی مخالف دین	اسلام‌زدایی از تمام بدنه امت اسلامی و در حاشیه‌قرار گرفتن و خاموش شدن اقبال جهانی به دین (خاکی قراملکی، ۱۳۹۱: ۲۹۳). پذیرش مبانی غلط منجر به قبول گزاره‌هایی می‌شود که صریحاً یا ضمنی با مبانی، آموزها و دستورات دینی تنافی دارند (مصباح یزدی، ۱۳۹۲: ۳۷). مشکلات خیلی جدی برای زندگی دینی (سوزنچی، ۱۳۹۱: ۲۳).	
	پیامدها در حوزه ارزش‌ها	ترویج نسبی‌گرایی و تکثرگرایی در ارزش‌ها و علوم دینی (گلشنی: ۳۸)	

تحلیلی نظام‌مند بر ضرورت علم دینی: ... (فاطمه سادات جعفرنیا و دیگران) ۳۲۳

مقاله محوری		مؤلفه‌های کلی		ضرورت پیامدی	
مقاله محوری	مؤلفه‌های کلی	زیرمقولات مولفه‌ها	گزاره‌ها	زیرمقولات مولفه‌ها	گزاره‌ها
تحقق علم دینی منجر به شکست هژمونی علمی غرب و تولید علم دینی و بومی می‌شود.	ضرورت علم دینی بر اساس پیامدهای تحقق علم دینی	<p>پیامدهای ایجابی</p> <p>تحقق علم دینی منجر به حل بحران‌های علمی و اجتماعی و حرکت به سمت تمدن‌سازی می‌شود.</p>	<p>سلامت فرد و جامعه در تبعیت از آموزه‌های وحیانی (پیروزمند، ۱۳۹۱: ۲۴۲).</p> <p>نتیجه مطلوب و سعادت و تکامل تنها از طریق نظام دینی است (خاکی قراملکی، ۱۳۹۱: ۲۹۳).</p> <p>طی کردن مسیر سعادت از طریق بستر حرکت انبیاء (میرباقری، ۱۳۹۵) علاج بحران و درد جامعه متجدد و میدبخشی</p> <p>پاسخگویی به نیازهای انقلاب اسلامی و مشکلات و موانع حرکت انقلاب و پاسخ دادن به خلاهای ملی (رئوف موسوی، ۱۳۹۱: ۳۲۰).</p> <p>شکل‌گیری دانشگاه اسلامی (ایمان، کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۱۶)</p> <p>تولید علم و پیشبرد نهضت نرم‌افزاری (مصباح یزدی، ۱۳۹۲: ۲۵)</p> <p>پیوند حوزه و دانشگاه (جعفرزاده، ۱۳۸۵؛ نقل در: نظریه‌های اصلی در تحول علوم انسانی)</p> <p>رهبری و هدایت تمامی بشریت (خاکی قراملکی، ۱۳۹۱: ۳۸).</p> <p>مقدمه‌سازی ظهور (موسوی، ۱۳۹۱: ۱۸).</p> <p>بازنمایی حقیقت و اصلاح حوزه‌های حیات فردی و اجتماعی امت (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۷۲-۷۸)..</p>	<p>رفع توهم جدایی علم و دین (جوادی آملی، ۱۳۸۶)</p> <p>شکستن تک‌صدایی در عرصه علم و مقابله با تهاجم فرهنگی (میرباقری، ۱۳۹۴)</p> <p>جلوگیری از انزوای دین</p> <p>رفع ادعای ناکارآمدی دین</p> <p>رفع تشنیت اجتماعی ناشی از زیستن دوگانه بر اساس فرهنگ اسلامی و فرهنگ مدرن</p> <p>رفع مشکلات درونی</p> <p>رفع تعارض حوزه و دانشگاه (جعفرزاده، ۱۳۸۵؛ نقل در: نظریه‌های اصلی در تحول علوم انسانی)</p> <p>رفع فقر نظری (ایمان، کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۱۶).</p>	
		<p>پیامدهای سلبی</p> <p>برون‌رفت از فضای گفت‌وگو علمی غرب</p>	<p>رفع توهم جدایی علم و دین (جوادی آملی، ۱۳۸۶)</p> <p>شکستن تک‌صدایی در عرصه علم و مقابله با تهاجم فرهنگی (میرباقری، ۱۳۹۴)</p> <p>جلوگیری از انزوای دین</p> <p>رفع ادعای ناکارآمدی دین</p> <p>رفع تشنیت اجتماعی ناشی از زیستن دوگانه بر اساس فرهنگ اسلامی و فرهنگ مدرن</p> <p>رفع مشکلات درونی</p> <p>رفع تعارض حوزه و دانشگاه (جعفرزاده، ۱۳۸۵؛ نقل در: نظریه‌های اصلی در تحول علوم انسانی)</p> <p>رفع فقر نظری (ایمان، کلاته ساداتی، ۱۳۹۸: ۱۶).</p>		

شماتیک ۴ تصویری جامع و کلی‌نگرانه از ضرورت پیامدی علم دینی را نشان می‌دهد.

شماره ۴. طبقات و مفاهیم کلیدی ضرورت پیامدی علم دینی

مطابق آنچه ذیل این طبقه از ضرورت علم دینی مطرح شد، غلبه علم غربی در جوامع اسلامی سبب انقطاع علم این جوامع از منبع وحی شده است که این انقطاع آثار بی‌شماری را به دنبال داشته است که منجر به عقب‌نگه داشته شدن این جوامع و بحران‌های فراوان برای آنها شده است. این همه از آثار غلبه و هژمونی علمی غرب بر جوامع اسلامی و تحت سلطه آنها می‌باشد. لذا یکی از مهمترین دلایلی که خیل دغدغه‌مندان را به سمت علم دینی سوق داده و این مسأله را به مثابه امری ضروری برای آنها قرار داده است، غلبه بر هژمونی و سلطه غرب بر جوامعشان می‌باشد که عمدتاً به واسطه تسلط علمی هدایت می‌شود. صاحبان اندیشه بر این باورند که در برابر این هژمونی علمی، جوامع اسلامی باید به علمی دورن‌زا که مبتنی بر مبانی دینی و معرفتی خودشان باشد دست یابند. به عبارتی، اقدام اساسی در مقابله با این بحران‌ها و با این برتری، روی آوردن به علمی درون‌زاست که بتواند جوامع اسلامی را اداره نماید. بنابراین، ضرورت پیامدی، مجموعه پیامدهای منفی حاصل از

تحلیلی نظام‌مند بر ضرورت علم دینی: ... (فاطمه سادات جعفرنیا و دیگران) ۳۲۵

تسلط علم غربی و پیامدهای مثبت تحقق علم دینی را به عنوان ضرورتی برای اقبال به علم دینی قلمداد می‌کند.

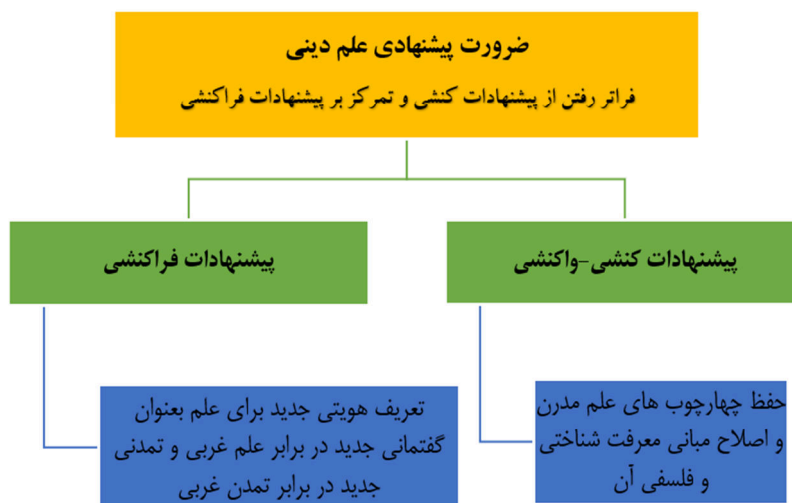
د) ضرورت پیشنهادی علم دینی: تولید علم دینی به تناسب اختصاصات همه رشته‌های علمی

دسته دیگر از گزاره‌هایی که ضرورت علم دینی را بیان می‌کنند، نه دربردارنده یک نقد هستند و نه بیان‌گر یک توصیف؛ آنها بیانگر پیامد هم نیستند؛ بلکه با ارائه پیشنهاداتی به بیان ضرورت علم دینی می‌پردازند. یعنی با بیان پیشنهاد، ایده، افق و نظری نسبتاً ضابطه‌مند و چارچوب‌دار، ضرورتی جدید برای علم دینی عنوان می‌کنند. گزاره‌هایی که با این سبک، به بیان ضرورت علم دینی پرداخته بودند، در قالب جدول ۴ قرار گرفته است.

جدول ۴. گزاره‌های ضرورت پیاشهادی علم دینی

ضرورت پیشنهادی			
مقوله محوری	مولفه‌های کلی	مقولات فرعی	گزاره‌ها
مدرن و اصلاح مبانی معرفت‌شناختی و فلسفی	واکنشی	پیشنهادات بحران‌سوز (ناظر به رفع بحران‌های علم موجود)	دستیابی به چارچوبی روش‌شناختی برای ضابطه‌مند نمودن پژوهش‌های اجتماعی گوناگون با رویکرد دینی (بستان، ۱۳۹۲: ۲). حفظ فضای فکری اسلام سستی، بدون آنکه مشروعیت علوم جدید در حیطه خاص خود را منکر شود (نصر، ۱۳۹۰: ۷۳-۷۷). رفع نقص علوم موجود (ایمان، کالاته‌ساداتی، ۱۳۹۸: ۷۲-۷۸) تهذیب و تکمیل علوم انسانی
تعریف هویتی جدید برای علم به عنوان گفتمانی جدید در برابر علم غربی	فراکنشی	پیشنهادات هویت‌ساز تولید علم تولید ادبیات جدید تبدیل دین به معادلات کاربردی تبدیل دین به گفتمان تبدیل گفتمان به تمدن	تبدیل فرهنگ و معارف دین به معادلات کاربردی در جهت عدم استفاده از تمدن مادی (میرباقری، ۱۳۹۵) دخالت دین در فرایندها از مسیر تولید دانش برای دخالت در برنامه‌ریزی‌ها (میرباقری، ۱۳۹۵) الگو و ادبیات جدید که جز با نهضت علمی ممکن نیست (کتابی، ۱۳۹۱: ۲۶۲) برای تحقق جایگزینی تمدن الهی به جای تمدن غربی، نهضت تولید علم ضروری است (کتابی، ۱۳۹۱: ۲۶۲) گفتمان علم دینی ناگزیر از ایجاد است (ره‌دار، ۱۳۹۱: ۱۱۶). تمدن‌سازی با مبنای الهی (میرباقری، ۱۳۹۵)

شماتیک ۵ نیز، با هم‌نگری طبقات اصلی و فرعی ضرورت پیشنهادی علم دینی را نشان می‌دهد.

شماتیک ۵. طبقات و مفاهیم کلیدی ضرورت پیشنهاد علم دینی

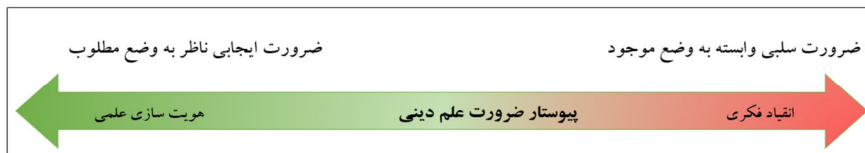
پیشنهاد‌های کنشی و واکنشی در پی ارائه یک طرح و پیشنهاد برای رفع بحران‌های وضعیت موجود علم هستند. این پیشنهادها، چون تمرکزشان بر وضعیت موجود علم است، غالباً به دنبال این هستند که چارچوب علم مدرن و غربی را حفظ کنند و با اصلاح مبانی آن به تهذیب و تکمیل آن پردازند. پاک کردن دین از مفاهیم ضددینی و جداسازی این عناصر و مفاهیم از پیکره دانش معاصر و نیز داخل کردن برخی عناصر کلیدی و مفاهیم اسلامی در چارچوب آن، چیزی است که دیدگاه‌های زیادی از علم دینی به دنبال تحقق آن می‌باشند (باقری، ۱۳۸۲: ۲۳۵؛ خاکی قراملکی، ۱۳۹۱: ۳۷۹). این دسته از پیشنهادها، هرچند با یکدیگر تفاوت‌هایی دارند، مجموعاً بر حفظ فضای فکری اسلام سستی، بدون آنکه مشروعیت علوم جدید در حیطه خاص خود را منکر شود (نصر، ۱۳۹۰: ۷۳-۷۷) تأکید دارند. دسته‌ای دیگر از گزاره‌ها در بیان ضرورت علم دینی بر ضرورت تعریفی جدید از علم دینی تأکید دارند. حرف اصلی این گروه طرح الگو و ادبیات جدیدی است که جز با نهضت علمی ممکن نیست و برای جایگزینی تمدن الهی به جای تمدن غربی، پرداختن به علم دینی را ضروری می‌دانند. این طبقه از طبقات کلی ضرورت علم دینی، جایگاهی است

که قابلیت دربرگرفتن دیدگاه‌های جدید را دارد. هر پیشنهاد و ایده جدیدی می‌تواند جایگاه خود را در این دسته‌بندی پیدا کند. اما آنچه به عنوان مقوله محوری این طبقه انتخاب شده است، این است که فعالان حوزه علم دینی، پا را از دایره ضرورت‌های کنشی و واکنشی فراتر بگذارند و به ضرورت علم دینی از دریچه پیشنهاد‌های فراکنشی نظر کنند. پیشنهادهایی که سعی می‌کنند برای علم دینی ضرورتی فراتر از فائق آمدن بر مشکلات تعریف کنند و بر ترسیم هویت‌های جدید و قابل عرضه در برابر علوم موجود غربی تکیه نمایند؛ پیشنهادهایی که لازمه اصلی آن روی آوردن به نظریه‌پردازی های نظام‌مند می‌باشد.

۳. بحث و نتیجه‌گیری

ضرورت علم دینی از جمله موضوعاتی است که به دلیل نقش مبنایی و جایگاه اقماعی، در پیشبرد علم دینی اهمیت فراوانی دارد. در این پژوهش، پس از آنکه چرایی و اهمیت مسأله، مطرح و تبیین شد، در قالب چهار محور و همراه با جداول و اشکال، ضرورت علم دینی از ابعاد گوناگون و در لایه‌های مختلف موشکافی و تبیین شد. داده‌ها، چهار نوع ضرورت انتقادی، توصیفی، پیامدی و پیشنهادی را به دست داد که سه دسته اول عمدتاً نگاه‌های موجود به ضرورت علم دینی را دربردارد و گفتمانی که ما آن را انقیاد فکری نام نهادیم را بعنوان مهمترین چالشی مطرح می‌کند که علم دینی را برای رهایی از آن ضرورت می‌بخشد. و نگاه چهارم، گشاینده دریچه جدیدی به ضرورت علم دینی است که هویت‌سازی علمی را برای تبیین ضرورت علم دینی مطرح می‌کند. در واقع به ضرورت علم دینی، می‌توان از دو منظر نگریست. در یک منظر، علم دینی امری ضروری است چرا که باید در برابر نظریات بیگانه، در حکم کنش یا واکنشی باشد و به اصلاح علم از زاویه نگاه دینی بپردازد. اما از دریچه‌ای دیگر، ضرورت علم دینی، یک فراکنش است. به معنای اینکه دین، دست برتر را در حوزه علم از آن خود کرده و تنها در انتظار جنبشی از جانب نظریات مطرح در دنیا نیست تا در برابر آن موضع بگیرد بلکه خود علم دینی را از آن جهت که آبتن هزاران نظریه بدیع و متعالی در دل خود است، ضرورتی انکارناپذیر می‌داند. نظریاتی که هر کدام قابلیت عرضه به جامعه علمی، اقماع آن و بلکه پیشتازی در این عرصه را دارد. این نگاه‌ها را می‌توان در قالب پیوستاری قرار داد که یک سمت آن، با نگاهی سلبی به "انقیاد فکری" به عنوان مهمترین نقص و مشکل وضعیت علم در کشور اشاره می‌کند و علم دینی را برای رهایی از آن ضرورتی می‌داند و در سوی دیگر آن، "هویت‌سازی علمی"

قرار دارد که جایگاه مطلوب در علم را نشان می‌دهد. کلیدواژه‌ای که نشان از هویت‌های نهفته بسیاری در دامان علم دارد که تلاش پژوهشگران، اندیشمندان و فعالان عرصه علم و دانش را طلب می‌کند.

شماتیک ۶. پیوستار ضرورت علم دینی

بر طبق آنچه بیان شد، شرایط موجود علمی جامعه و ملل مسلمان، نشان از نوعی اسارت فکری دارد. انقیاد فکری، اسارتی است که جوامع و ملل و فضای علمی یک جامعه تحت تاثیر اندیشه‌های بیگانه قرار گرفته‌اند تا آنجا که تحرک و پویایی فکری از آنها سلب شود. این وضعیت که ماحصل دلایل مختلف تاریخی، اجتماعی، سیاسی و ... می‌باشد، و ریشه‌های معرفت‌شناختی، روش‌شناختی، هستی‌شناختی و فلسفی دارد. انقیاد فکری چیزی است که در منابع از آن با نام استعمار فرانو هم یاد می‌شود و در آن، بدون جنگ و ابزار نظامی، فکر و فرهنگ و روح جامعه در اختیار منشاء صادرکننده قرار می‌گیرد (زارعی‌نژاد، ۱۳۸۴؛ حسینی، نقی‌پور، ۱۳۹۴). این نوع جزمیت در اندیشه تبعات گوناگونی دارد؛ از جمله آنکه نیازهای جامعه به خوبی شناخته نمی‌شود و نسخه از بیرون تجویز می‌گردد. لذا رفته‌رفته، استقلال کشورها کم شده و آنها به جامعه صادرکننده علم وابسته می‌شوند. تسلیم فکری، مهمترین و پرتکرارترین نقدی است که مدافعان علم دینی آن را مطرح می‌کنند و بر اساس آن، ضرورت علم دینی را اثبات می‌کنند. اسارت در اندیشه نقطه آغاز حرکت در مبحث ضرورت علم دینی است؛ پدیده‌ای که همچنین وضعیت امروز جوامع مسلمان را توصیف می‌کند و به نوعی این اسارت در اندیشه، پیامد مهمی از سلطه علم غربی می‌باشد. این کلیدواژه بدین ترتیب هم نقد است، هم وصف و هم پیامد.

در مقابل، هویت‌سازی علمی اصطلاحی است که دقیقاً وضعیت مخالف اسارت در اندیشه است و پاسخ مناسبی است به آن. همچنین وضعیت مطلوب را توصیف می‌کند و هم مهمترین پیامد اقبال به علم دینی است. لذا مهمترین و دربرگیرنده‌ترین مفهومی است که ضرورت علم دینی را تبیین می‌کند. به معنای عام، در هویت‌سازی علمی وظیفه این است

تحلیلی نظام‌مند بر ضرورت علم دینی: ... (فاطمه سادات جعفرنیا و دیگران) ۳۲۹

که علم را استعمارزدایی کنیم (پاراسکوا (Paraskeva)، ۲۰۱۱: ۱۶۷). یعنی مهمترین راهکار و پاسخ در برابر انقیاد فکری انقلاب علمی، هویت‌سازی علمی، استعمارزدایی از علم، استقلال فکری و واژگانی هستند. در این معنا، علم دینی در پی تعریف هویت جدیدی برای علم در رشته‌های گوناگون تخصصی می‌باشد. اگر بنا باشد ضرورت علم دینی بر اساس این کلیدواژه تعریف گردد، باید گفت ضرورت علم دینی در این صورت چیزی فراتر از نقد و توصیف و پیامد و تلاش برای ساختن هویت جدیدی است که قابلیت مذاکره و رقابت با دیدگاه‌های موجود را داشته باشد. در این صورت، پژوهش‌های مختلف علم دینی، با نفوذ به حوزه‌های تخصصی علمی، ماهیت جدید و منحصر به فردی می‌سازد که در فرایندی تدریجی و انباشته، کلیت یکپارچه و دیدگاهی جدید و منسجم خواهد بود. اما این‌گونه مواجهه با ضرورت علم دینی مستلزم فراتر رفتن از امور ظاهری و سطحی، توجه به سطوح عمیق و فلسفی، پرهیز از کلی‌گویی و مجمل‌نویسی، خلق مفاهیم نو، دوری از تکرار مکررات و... می‌باشد. چنین هدفی محقق نخواهد شد مگر با روی آوردن به نظریه‌پردازی‌های نظام‌مند؛ یعنی خلق نظریات متعدد در رشته‌های مختلف علمی که منبعث از معرفت‌شناسی و روش‌شناسی دینی باشد و از عمیق‌ترین سطوح فلسفی تا تکنیکی‌ترین لایه‌ها، بر اساس نظرگاه جدید نظریه‌پردازی شوند.

اکنون باید دید چنین نگاه جامعی به ضرورت علم دینی، چه پیامدها و دلالت‌هایی به همراه دارد. در میان دغدغه‌مندان، علاقمندان و پژوهشگران علم دینی، گشودن این چشم‌انداز، به توجه ویژه به ضرورت علم دینی، نه به چشم یک پیشفرض، بلکه در مقام یکی از مبانی مهم می‌شود و مواضع مستدل و نوآورانه در این‌باره اتخاذ می‌گردد. این ضرورت به‌ویژه در رشته‌های تخصصی بسیار مورد نیاز است. علاقمندانی که در رشته‌های تخصصی فعالیت دارند، باید به این سؤال پاسخ دهند که مواجهه دینی با قلمروهای تخصصی‌شان اساساً چه ضرورتی دارد؟ تعیین این ضرورت‌ها، پژوهشگران را به آنجا خواهد رساند که برخی از ضرورت‌ها عام بوده و بستری کلی برای همه قلمروهاست و برخی ضرورت‌ها، خاص هر رشته تخصصی است که تبیین آنها بر عهده پژوهشگران است تا به واسطه آنها، جامعه متخصصان آن رشته را به سمت پژوهش‌های دینی سوق دهند.

این چشم‌انداز به ضرورت علم دینی در میان سیاست‌گذاران هم دلالت‌هایی دارد. آنان می‌توانند سیاست‌های پژوهشی خود را درباره علم دینی بر اساس انواع گوناگون ضرورت، توسعه داده و سطح سیاست‌ها را متناسب با ضرورت‌های فراکنشی تنظیم نمایند. به عنوان

نمونه، سیاست‌های پژوهشی در دانشگاه‌ها، حوزه‌های علمیه و سایر نهادهای علمی، با در نظر گرفتن این پیوستار باید مشوق دغدغه‌مندان باشد و آنان با در نظر گرفتن سطوح مختلف ضرورت علم دینی، سیاست‌های چندگانه‌ای در هر محور تنظیم نمایند. دست‌اندرکاران و برنامه‌ریزان درسی بر این مبنا می‌توانند ضرورت علم دینی را به عنوان سرفصل در دروس رشته‌های تحصیلی مختلف معرفی کنند و در ابعاد مختلف، ذهن پژوهشگران آینده این جامعه را نسبت به ضرورت علم دینی با نگاهی همه‌جانبه آشنا سازند. متخصصان و اندیشمندان بنام حوزه علم دینی که صاحب اثر نیز هستند، بر اساس این نگاه جامع می‌توانند به نگارش آثار متفاوتی در این حوزه متناسب مبادرت نمایند. کتاب‌هایی که هر یک از این طبقات را به تفصیل شرح داده و ابعاد و اضلاع گوناگون آنها را شرح و بسط دهند. پژوهشگران نیز این نوع نگاه جامع به ضرورت علم دینی را می‌توانند مبنای پژوهش‌های خود قرار داده و بر اساس آن، موضوعات جدید و عمیقی را پیگیری نمایند. علاوه بر این، ضرورت پیشنهادی علم دینی، با تفکیک میان ضرورت‌های کنشی و فراکنشی، بستری فراهم می‌کند که دغدغه‌مندان را به سمت ضرورت‌های فراکنشی که هویت‌سازی علمی جدیدی در پی خواهد داشت، سوق دهند. اینها بخشی از دلالت‌های نگاه جامع به ضرورت علم دینی است و قطعاً در ابعاد و حوزه‌های مختلف می‌توان آن را توسعه داد.

نگاه به وضعیت موجود علم دینی هم نشان می‌دهد علی‌رغم ضرورت‌های چندجانبه‌ای که در اهمیت علم دینی بیان شد، این موضوع امروزه در تجلیات مختلف‌اش نتوانسته است به یک گفتمان غالب در میدان عمل جلوه‌گر شود. مثلاً امروزه گفتمان غالب در سیاست‌گذاری‌ها و در نظام آموزش عالی به معنای اعم شامل دانشگاه‌ها، موسسات آموزشی، پژوهشگاه‌ها، حوزه-گفتمانی غیر از علم دینی است. هرچند موسساتی در زمینه علم دینی فعالیت می‌کنند اما این فعالیت‌ها نتوانسته است در بدنه و افعال و رفتار نظام آموزش عالی، غالب شود. یعنی از یک‌سو با موضوعی دارای اهمیت چندجانبه و اساسی مواجهیم و از دیگر سو، این موضوع در میدان عمل، جایگاه خود را نیافته است و لذا با یک خلا جدی و اساسی روبرو هستیم. در این راستا پیشنهاد می‌شود با توجه به ضرورت‌های واکاوی شده در این پژوهش، اقداماتی در میدان عمل هم برداشته شود. بعنوان نمونه شورای گسترش آموزش عالی کشورمان که بحث رشته‌ها و ایجاد و تصویب برنامه‌های درسی آموزش عالی را برعهده دارند، باید در طراحی رشته‌ها و برنامه‌های درسی، به

تحلیلی نظام‌مند بر ضرورت علم دینی: ... (فاطمه سادات جعفرنیا و دیگران) ۳۳۱

موضوع علم دینی توجه ویژه‌ای داشته باشد. یا مثلا دانشگاه‌های کشور، بخشی از تحقیقات خود را در حوزه علوم به این رویکرد اختصاص دهند. همچنین دانشگاه‌ها، باید ماموریت ویژه‌ای در این حوزه داشته باشند. ماموریت‌هایی از این دست که تعدادی از دانشجو و اساتید را صرفا با این دغدغه و جهت‌گیری تربیت و جذب نمایند و از پژوهش‌هایی که به این موضوع اختصاص یابد، حمایت‌های گسترده‌ای انجام دهند.

پی‌نوشت

۱. مقاله حاضر مستخرج از رساله دکتری دانشگاه فردوسی مشهد بوده و تحت حمایت مالی در «پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی» دانشگاه فردوسی مشهد انجام شده است.

کتاب‌نامه

ابوالقاسمی، محمدجواد (۱۳۹۱). اخلاق نقد فرهنگی و فرهنگ نقد اخلاقی، اخلاق زیستی، شماره ۳، ۱۹۱-۱۵۷.

اندیشکده برهان - جمعی از نویسندگان - (۱۳۹۵)، علم دینی، امکان یا امتناع: بررسی مناقشه تعامل یا تقابل علم و دین. تهران: دیدمان.

ایمان، محمدتقی؛ کلاته‌ساداتی، احمد (۱۳۹۸). روش‌شناسی علوم انسانی نزد اندیشمندان مسلمان (ارائه مدلی روش‌شناختی از علم اسلامی). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

آذربایجانی، مسعود (۱۳۹۱). امکان علم دینی: مقایسه روان‌شناسی غربی و روان‌شناسی اسلامی. در کتاب گفتارهای در علم دینی. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

بستان، حسین (۱۳۹۲). گامی به سوی علم دینی (۲) روش بهره‌گیری از متون دینی در علوم اجتماعی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

پیروزمند، علیرضا (۱۳۹۲). لایه‌های خطا در معیارقرار دادن علم برای دین. پایگاه اطلاع‌رسانی فرهنگستان علوم اسلامی قم.

ترخان، قاسم (۱۳۹۵). علل معنوی و چالش‌های پیش‌رو در اسلامی‌سازی علوم. فلسفه دین، شماره ۳، ۴۵۶-۴۳۱.

جعفرزاده، محمدحسن (۱۳۸۵). نظریه‌های اصلی در تحول علوم انسانی. مرکز پژوهشی روش علوم و تحقیقات اسلامی منیر.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). منزلت عقل در هندسه معرفت دینی. قم: نشر اسراء.

۳۳۲ پژوهش‌های علم و دین، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

حسینی، حسین (۱۳۹۲). تحلیل مبانی فلسفی و تکنولوژیکی بحران محیط زیست؛ ضرورت تولید علم دینی. حکمت معاصر، شماره سوم، ۶۰-۴۱.

حسینی، حسین (۱۳۹۶). تحلیل الگوی نقد علمی. پژوهش‌های عقلی نوین. شماره ۴، ۹۷-۱۱۷.
خاکی قراملکی، محمدرضا (۱۳۹۲). فرایند تکامل اراده جهت یافته. پایگاه اطلاع رسانی فرهنگستان علوم اسلامی قم. <https://www.foeq.ir>

خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۲). در جست و جوی علوم انسانی اسلامی: تحلیل نظریه‌های علم دینی و آزمون الگوی حکمی-اجتهادی در تولید علوم انسانی (جلد اول). قم: دفتر نشر معارف.
رهدار، احمد (۱۳۹۱). بایسته‌های تولید علم دینی. در: گفتارهای در علم دینی. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

حسینی، رضا؛ نقی پور، کمیل (۱۳۹۴). نقد راهبردهای سیاسی استعماری نو و فرانوا آمریکا بر مبنای بررسی و تحلیل «اسناد سفارت آمریکا در ایران». جستارهای سیاسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. شماره دوم، ۱۳۹-۱۶۱.

رئوف موسوی، ابراهیم (۱۳۹۱). آسیب‌شناسی نظام علمی کشور و درآمدی بر مختصات رشته‌های تحصیلی. در: گفتارهای در علم دینی. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

زیباکلام، سعید (۱۳۹۰). تعلقات و تقویم دینی علوم. در: علم دینی، دیدگاه‌ها و ملاحظات، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

ساجدی، ابوالفضل (۱۳۹۶). علم دینی. در: معرفت‌شناسی اسلامی و علم دینی، جستارهایی در علم پژوهی دینی. قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها؛ دفتر نشر معارف.

سوزنچی، حسین (۱۳۹۰). هندسه معرفت دینی: بررسی رابطه علم و دین در آثار آیت الله جوادی آملی. آموزش معارف اسلامی، شماره ۱، ۳۵-۳۷.

سوزنچی، حسین (۱۳۹۱). چگونگی بازتولید فلسفه‌های علوم انسانی با تکیه بر فلسفه اسلامی. اسراء. شماره ۳، ۶۹-۱۱۸.

علوانی، طه جابر (۱۳۸۵). ایده و طرح اسلامی‌سازی معرفت. گردآوری مجید مرادی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

فیاض، ابراهیم (۱۳۹۱). معرکه علم یهودی و علم مسیحی. در: گفتارهای در علم دینی. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

قمی اوپلی، محمد (۱۳۹۶). بررسی و نقد دیدگاه‌های سید حسن نصر درباره علم اسلامی. اسفار. شماره ۶: ۲۱۰-۱۸۷.

تحلیلی نظام‌مند بر ضرورت علم دینی: ... (فاطمه سادات جعفرنیا و دیگران) ۳۳۳

کتابی، محمدرضا (۱۳۹۱). انقلاب فرهنگی و نهضت نرم‌افزاری. در: *گفتارهای در علم دینی*. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

کچوئیان، حسین (۱۳۹۱). ماهیت بحران‌زای علم جدید. در: *گفتارهای در علم دینی*. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

گلشنی، مهدی (۱۳۷۷). *از علم سکولار تا علم دینی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

مرزوقی، رحمت اله (۱۳۹۵). *پارادایم‌های علم و نظریه‌های برنامه درسی: تحلیلی بر فلسفه و نظریه‌پردازی در رشته مطالعات برنامه درسی*. تهران: آوای نور.

مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۹۲). *رابطه علم و دین*. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

میرباقری، محمدمهدی (۱۳۹۴). *منظورهای مختلف در تبیین ضرورت علم دینی*. پایگاه اطلاع‌رسانی فرهنگستان علوم اسلامی قم. <https://www.foeq.ir>

میرباقری، محمدمهدی (۱۳۹۵). *تاملی در علم دینی*. پایگاه اطلاع‌رسانی فرهنگستان علوم اسلامی قم. <https://www.foeq.ir>

مرکز پژوهشی روش علوم و تحقیقات اسلامی منیر. *نظریه‌های اصلی در تحول علوم انسانی*. طرح تحقیقاتی به سرپرستی دکتر علیرضا پیرومند.

نقیب، عبدالرحمن (۱۳۸۷). *روش‌شناسی تحقیق در تعلیم و تربیت: رویکردی اسلامی*. ترجمه، نقد و اضافات: بهروز رفیعی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

Abul-Fadl, Mona (1989). Paradigms in Political Science Revisited: Critical Options and Muslim Perspectives. *American Journal of Islamic Social Sciences*, Vol. 6, No. 1, pp. 119-124.

Paraskeva, João M. (2011). **Conflicts in curriculum theory: Challenging hegemonic epistemologies**. PALGRAVE MACMILLAN, in the United States—a division of St. Martin's Press LLC.

Rajab, Ibrahim A. (1996). *Towards a new Paradigm for Social Science Research*. Retrieved from: <http://www.ibrahimragab.com/ebooks-1>.

Safi, Louay (1993). The Quest for an Islamic Methodology: The Islamization of Knowledge Project in Its Second Decade. *The American Journal of the Islamic Social sciences*, Vol. 10, Spring 1993, No. 1, pp. 23-48.

Sekhar Rao, V. Chandra (2020). A Brief Study of Criticism and Its Forms. *JRSP-ELT*, Issue 17, Vol. 4.